

Primljeno: 7.5.2025.
 Prihvaćeno: 10.6.2025.
 DOI: 10.36506/av.68.11

Alen Boronić

Državni arhiv u Zagrebu
 Zagreb
 alen.boronic@daz.hr

POVIJEST TVORNICE DUHANA ZAGREB (1869.-2016.)

UDK: 725.663.97(497.5Zagreb)“1869/20216“

Izvorni znanstveni rad

U radu je prikazana povijest Tvornice duhana Zagreb od njezina službenoga osnutka 1869. do brisanja kao pravnoga subjekta 2016. godine. Članak se temelji na istraživanju arhivskoga gradiva stvaratelja, koje je 2006. i 2007. godine preuzeo Državni arhiv u Zagrebu. Gradivo je sređeno 2025. godine i razvrstano u dva arhivska fonda: HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb (1874./1947.) i HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb (1945./1997.). Članak je podijeljen na četiri dijela, od kojih svaki predstavlja jedno razvojno razdoblje Tvornice. U svakom dijelu prikazuje upravnu povijest, povijest proizvodnje, povijest tvorničkih pogona i objekata te ostale važne činjenice ključne za pojedino razvojno razdoblje Tvornice. Prvi dio obuhvaća razdoblje od osnutka do 1945. godine, u kojem je Tvornica poslovala kao državno poduzeće pod nadležnošću državnih upravnih tijela u Budimpešti (do 1918.) te potom u Beogradu. Drugi dio odnosi se na razdoblje od 1945. do 1972. godine, koje ima novo političko i društveno-ekonomsko okruženje nastalo svršetkom Drugoga svjetskoga rata. U navedenom razdoblju Tvornica je integrirala 7 manjih duhanskih poduzeća u svoju organizaciju te je prošla kroz rekonstrukciju i modernizaciju svojih proizvodnih pogona, čime je dosegla svoj najviši stupanj razvoja. Treći dio obuhvaća razdoblje od 1972. do 1990. godine, koje su obilježile promjene u privredi nastale donošenjem ustavnih amandmana 1971. i Zakona o udruženom radu 1976. godine, a koje su dovele do stvaranja Složene organizacije udruženog rada Duhanprodukt Zagreb. Četvrti dio odnosi se na razdoblje nakon 1990. godine, u kojem je Tvornica prošla kroz pretvorbu, privatizaciju i okončanje svoje djelatnosti.

Ključne riječi: tvornica duhana; monopol na duhan; duhanska industrija; samoupravljanje; SOUR Duhanprodukt Zagreb; Zakon o udruženom radu; gospodarska povijest

1. Uvod

U ovom članku prikazana je povijest Tvornice duhana Zagreb od njezina službenoga osnutka 1869. godine do brisanja kao pravnoga subjekta iz registra Trgovačkoga suda u Pazinu 2016. godine. Članak se prvenstveno temelji na arhivskom gradivu pohranjenom u Državnom arhivu u Zagrebu. Od spomenutoga, najviše je korišteno arhivsko gradivo samoga stvaratelja, koje je preuzeto 2006. i 2007. godine. Navedeno gradivo razvrstano je u dva arhivska fonda: HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb (1874. / 1947.) i HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb (1945. / 1997.). Osim fondova stvaratelja, od fondova Državnoga arhiva u Zagrebu u ovom članku opsežno su korišteni još fondovi Gradskoga poglavarstva Zagreb [HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.) i HR-DAZG-10. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1918.-1941.)]. S obzirom na to da je Tvornica u Zagrebu većim dijelom svojega postojanja bila državna tvornica, u ovom članku su kao izvori u velikoj mjeri korištena i službena glasila poput *Narodnih novina* i *Službenoga lista*. Za prikaz razdoblja nakon 1990. godine opsežno su korišteni i mrežni izvori, poput Izvješća o pretvorbi i privatizaciji Državnoga ureda za reviziju te izvodi iz sudskoga registra Ministarstva pravosuđa Republike Hrvatske. Uz to, korištena je i stručna literatura, koja o samoj Tvornici nije pretjerano opsežna.

Do danas najvažniji rad o Tvornici duhana Zagreb napisala je gospodarska povjesničarka Miroslava Despot. U članku pod naslovom *Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.* Miroslava Despot bavila se je pregovorima oko otvaranja Tvornice koji su se odvijali u razdoblju od 1863. do 1869. godine, odnosno bavila se je okolnostima koje su dovele do njezina otvaranja.¹ Poviješću zgrade Tvornice duhana Zagreb, koja je na adresi Ulica Vjekoslava Klaića br. 13, bavili su se Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić iz Hrvatskoga restauratorskoga zavoda u članku *Tvornica duhana Zagreb: izgradnja i preinake*.² Članak autora Majer Jurišić i Mostarčić nastao je zbog potrebe planiranja obnove zgrade nakon potresa iz 2020. godine te njezine prenamjene za potrebe objedinjavanja djelatnosti Hrvatskoga restauratorskoga zavoda, kojemu je zgrada 2021. godine predana na korištenje. U članku se autori bave poviješću zgrade s posebnim naglaskom na naknadne preinake i prenamjene prostorija zgrade u razdoblju

¹ Miroslava Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869.," u *Iz starog i novog Zagreba IV*, ur. Franjo Buntak (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1968), str. 165-176.

² Krasanka Majer Jurišić i Boris Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb: izgradnja i preinake," *Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 13 (2022): str. 79-101.

od 1882. do 2007. godine dok su u njoj bili smješteni proizvodni pogoni. Tvornice duhana Zagreb rubno se je dotaknula Mira Kolar-Dimitrijević u članku *Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941.*³ U navedenom članku, Kolar-Dimitrijević često uspoređuje stanje u senjskoj tvornici sa stanjem u Tvornici duhana Zagreb zbog toga što su dvije tvornice u razdoblju međuraća bile vrlo slične po veličini.

Nadalje, o Tvornici duhana Zagreb napisana su i dva enciklopedijska članka. Prvi članak objavljen je 2006. godine u drugom svesku *Zagrebačkoga leksikona*,⁴ a drugi 2019. na portalu *Hrvatska tehnička enciklopedija* Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža.⁵ Osim navedenoga, neki podatci o Tvornici duhana Zagreb mogu se pronaći i u drugim radovima povjesničarki Miroslove Despot i Mire Kolar-Dimitrijević, zatim u radovima Igora Karamana i Rudolfa Bićanića⁶ te u drugim radovima kojima je tema gospodarska i ekonomska povijest te povijest duhana i duhanske industrije. Međutim, treba napomenuti kako je u navedenim radovima najčešće riječ o podacima statističke prirode iz kojih se vrlo malo toga izravno može saznati o povijesti te upravnoj i organizacijskoj strukturi Tvornice.

Razlog malomu interesu za povijest Tvornice duhana Zagreb dugo godina je ležao u nedostupnosti arhivskoga gradiva. Naime, arhivsko gradivo stvaratelja preuzeto je u Državni arhiv u Zagrebu relativno nedavno, a sređivanje gradiva provedeno je tek 2025. godine. Arhivsko gradivo pronađeno u drugim fondovima Državnoga arhiva u Zagrebu sporednoga je značenja i najčešće se odnosi na imovinsko-pravna i porezna pitanja. Preostalo arhivsko gradivo o Tvornici danas je uglavnom izvan granica Republike Hrvatske s obzirom na činjenicu da je do 1945. godine Tvornica bila pod upravljanjem državnih upravnih tijela u Budimpešti i Beogradu. Treba napomenuti mogućnost da se pojedini podatci o radu Tvornice mogu pronaći i u fondovima Hrvatskoga državnoga arhiva te u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Razrada članka podijeljena je u četiri dijela, od kojih svaki tematizira po jedno razvojno razdoblje Tvornice. Ta četiri dijela odgovaraju sljedećim poglavljima: 2. Tvornica duhana Zagreb od osnutka do 1945. godine; 3. Tvornica duhana Zagreb od 1946. do 1972. godine; 4. Radna organizacija Tvornica duhana Zagreb i Složena organizacija udruženog rada Duhanprodukt Zagreb (1972.-1990.); 5. Pretvorba Tvornice duhana Zagreb i gašenje proizvodnje (1990.-2016.). U svakom

³ Mira Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941.," *Senjski zbornik* 7, br. 1 (1979): str. 39-58.

⁴ "Tvornica duhana Zagreb d. d.," u *Zagrebački leksikon 2: M-Ž*, ur. Josip Bilić i Hrvoje Ivanković (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006), str. 448.

⁵ "Tvornica duhana Zagreb," *Hrvatska tehnička enciklopedija*, pristupljeno 9. travnja 2025., <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/>.

⁶ Usp. Rudolf Bićanić, "Razvoj industrije u Zagrebu," u *Iz starog i novog Zagreba I*, ur. Franjo Buntak (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957), str. 266-277.

poglavlju na temelju dostupnih arhivskih izvora pokušavamo rekonstruirati upravnu povijest, povijest proizvodnje, povijest tvorničkih objekata te ostale važne činjenice i zanimljivosti iz povijesti Tvornice duhana Zagreb. U zaključku iznosimo sažetak svih najvažnijih podataka o povijesti Tvornice.

Od strukture donekle odstupa poglavlje 2. Tvornica duhana Zagreb od osnutka do 1945. godine. Razlog je tomu činjenica što za razdoblje od osnutka do 1945. godine ima vrlo malo sačuvanoga arhivskoga gradiva. Arhivski fond HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb (1874. / 1947.), u kojem je sačuvano gradivo do 1947. godine, sastoji se isključivo od personalne dokumentacije zaposlenika Tvornice, koja ne pruža dovoljno informacija o upravnoj povijesti i organizacijskoj strukturi. Stoga se spomenuto poglavlje temelji prvenstveno na arhivskom gradivu Gradskoga poglavarstva Zagreb, koje pruža temeljit uvid u okolnosti oko osnutka Tvornice, te na literaturi i službenim glasilima. Također, u tom poglavlju detaljnije prikazujemo povijest izgradnje zgrade Tvornice duhana u Ulici Vjekoslava Klaića br. 13, koja je izgrađena 1882. godine i do 1930. godine, zajedno s okolnim zemljištem, bila je u vlasništvu grada Zagreba.

2. Tvornica duhana Zagreb od osnutka do 1945. godine

Duhan je na hrvatske prostore došao nedugo nakon otkrića i donošenja u Europu. Već u 16. stoljeću zabilježeno je njegovo sađenje na prostoru Varaždinskoga generalata, a u 18. stoljeću osnivaju prve manufakture za preradu duhana.⁷ Na zagrebačkom području, a uopće na prostoru civilne Hrvatske, prva poznata manufaktura duhana osnovana je 60-ih godina 18. stoljeća u Susedgradu.⁸ Međutim, intenzivniji razvoj manufakture za preradu duhana na zagrebačkom području počinje tek u 19. stoljeću. U Svilarskoj ulici (današnja Preradovićeveva ulica) otvorena je 1817. godine mala duhanska radionica.⁹ Nedugo potom, tvornice cigara i cigareta osnovali su Aleksandar Mallin 1835. godine na zagrebačkom Dolcu, Samuilo Stern 1848. godine na Jelačićevu trgu te Ivan Pelopida, Ivan Rosenkranc i Jakov Weiss.¹⁰ Te, a i ostale manufakture i prodavaonice poslovale su sve do 1850. godine, kada je uveden državni monopol na duhan za ugarske zemlje Habsburške Monarhije.

⁷ Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu," str. 241.

⁸ Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu," str. 241.

⁹ Tvornica duhana Zagreb nakon 1945. godine često je uzimala godinu osnutka manufakture u Preradovićevoj ulici za godinu svojega osnutka, te je ta godina nakon 1945. bila i na službenom pečatu Tvornice. "Tvornica duhana Zagreb d. d.," u *Zagrebački leksikon 2*, str. 448.

¹⁰ HR-DAZG-857. Zbirka Ulčnik Ivan, 2. Bilješke i novinski izresci, Duhan (sign. 2219).

Državni monopol na duhan u Habsburškoj Monarhiji uveden je već 1784. godine i vrijedio je za austrijski dio Monarhije sve do njezina raspada.¹¹ Za prostor ugarskih zemalja (Ugarska, Erdelj, Vojvodina te Hrvatska i Slavonija) monopol na duhan uveden je tek 29. studenoga 1850. godine Zakonom o monopolu duhana.¹² Predmetnim zakonom regulirano je sađenje, berba, prerada, prodaja te uvoz i izvoz duhana i duhanskih prerađevina. Navedene djelatnosti zakonom su bile podvrgnute nadzoru *dohodarstvenih oblasti*, odnosno državnim tijelima zaduženim za financije. Dohodarstvene oblasti izdavale su odobrenja za sadnju i preradu duhana, izdavale su odobrenja za uvoz i izvoz te su određivale otkupnu cijenu duhana shodno njegovoj kakvoći. Prema članku 9 predmetnoga zakona bilo je zabranjeno bez dopuštenja dohodarstvene oblasti prerađivati duhan kupljen u državnim prodavaonicama, iz njegova lišća ili pušenica praviti smotuljke ili burmut (za šmrkanje), a u istom članku su zabranjeni i obrti za prodaju i preradu duhana.¹³ Privatna inicijativa u prerađivanju duhana tim zakonskim člankom bila je onemogućena, a jedine manufakture ili tvornice koje su se mogle baviti preradom duhana bile su one koje je osnovala država.

Prva državna tvornica duhana na području Hrvatske i Slavonije osnovana je 1857. godine u Varaždinu. Navedena tvornica nije dugo poslovala. Budući da se je s njezinim osnivanjem čekalo gotovo sedam godina (pregovori su pokrenuti 1850. godine.), radništvo se je u međuvremenu većinom odselilo iz Varaždina ili zaposlilo na drugim poslovima, pa je tvornica, usred nedostatka radništva, već početkom 1860-ih zatvorena.¹⁴

Poteškoće oko poslovanja tvornice duhana u Varaždinu postale su 1863. godine tema sjednica zagrebačkoga Gradskoga zastupstva. Na sjednici Gradskoga zastupstva održanoj 4. studenoga 1863. godine zastupnik Zlatarević, potaknut glasinama o zatvaranju tvornice i njezinu premještanju izvan Hrvatske, predložio je da se ona premjesti u Zagreb.¹⁵ S tim na umu, predložio je formiranje odbora koji je trebao izići pred bana Josipa Šokčevića s navedenim prijedlogom. Prijedlog je skupština odobrila, a odbor je isti dan oformljen te je poslan k banu. Odbor je banu predao službenu predstavku u kojoj je potreba za premještanjem tvornice u Zagreb argumentirana njezinom korisnošću za lokalno radništvo, industrijski

¹¹ Stipica Grgić, "Od struka do dima: Duhan i duhanske prerađevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća," u *Istorijska tribina: Istraživanja mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije I*, ur. Zoran Janjetović (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013), str. 66.

¹² Zakon o monopolu duhana za Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniu, Erdelj, voivodinu serbsku s tamiškim Banatom od 29. studenog 1850., NN 291/1850.

¹³ Zakon o monopolu duhana za Ugarsku, Hrvatsku i Slavoniu, Erdelj, voivodinu serbsku s tamiškim Banatom od 29. studenog 1850., NN 291/1850.

¹⁴ Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu," str. 246.

¹⁵ HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 1. Predsjedništvo, Zapisnik sjednice gradskog zastupstva od 4. studenog 1863. (kut. PRS 114).

razvoj Zagreba te razvoj cijele Hrvatske.¹⁶ Ban je prijedlog prihvatio te je poslao službenu predstavku Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj kancelariji u Beču br. 4686-1863 sa zahtjevom da se kancelarija za spomenuti prijedlog založi kod Carskoga kraljevskoga ministarstva financija u Beču.¹⁷

Usprkos prvotnim nastojanjima, otvaranje tvornice odgođeno je za 1869. godinu. Razlog odgode bili su politički izazovi s kojima se je Austro-Ugarska Monarhija u to vrijeme susretala, prvenstveno u vidu sklapanja Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe.¹⁸ Prvi službeni korak k otvaranju tvornice poduzet je tek 5. kolovoza 1869. godine parafiranjem ugovora o najmu zgrade za potrebe tvornice između Zemaljske vlade i ravnatelja riječke tvornice duhana Josipa Dacihlera, koji je nastupao kao delegat Kraljevskoga ugarskoga ministarstva financija.¹⁹

Vijest o osnivanju tvornice obznanjena je Poglavarstvu Slobodnoga i kraljevskoga grada Zagreba dopisom Zemaljske vlade br. 3033/672 od 6. prosinca 1869. godine. U dopisu je navedeno da je Zemaljska vlada 24. listopada sklopila ugovor o najmu zgrade Zemaljske bolnice u Savskoj ulici (današnji rektorat Sveučilišta u Zagrebu) s Ugarskim ministarstvom financija na deset godina uz godišnju najamninu od 7.000 forinti za potrebe smještanja tvornice duhana.²⁰ Ugovor je stupio na snagu 1. studenoga 1869. godine, što je ujedno bio i službeni datum početka rada Tvornice.²¹

Osnivač Tvornice duhana Zagreb bilo je Kraljevsko ugarsko ministarstvo financija, koje je po Zakonu o monopolu duhana, kao dohodarstvena oblast, bilo nadležno za duhanske tvornice. Shodno tomu, službeno ime Tvornice prilikom njezina osnivanja glasilo je: Kraljevska ugarska tvornica duhana u Zagrebu.²² Tijelo koje je u ime ministarstva rukovodilo i nadziralo Tvornicu zvalo se je: Kraljevsko ugarsko dohodarstvo duhana.²³ Iako je službeno počela s radom 1. studenoga, u izvješću iz *Narodnih novina* od 23. prosinca 1869. godine navedeno

¹⁶ HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 13. Pomoćni uredi, br. 6896-1863. (kut. 516).

¹⁷ Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu," str. 246.

¹⁸ Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu," str. 246.

¹⁹ Despot, "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu," str. 247.

²⁰ HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 13. Pomoćni uredi, br. 4226-1869. (kut. 545).

²¹ HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 13. Pomoćni uredi, br. 4226-1869. (kut. 545).

²² To je bio puni naziv Tvornice prema pečatima otisnutima na sačuvanim radnim knjižicama i zamjenskim dokumentima zaposlenika sačuvanim u seriji HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb, 4. Radne knjižice i zamjenski dokumenti zaposlenika (kut. 21).

²³ Navedeno je tijelo u ime Ugarskoga ministarstva financija s gradom Zagrebom sklapalo ugovore o produživanju najma zemljišta i zgrade Tvornice od 1892. do raspada Austro-Ugarske Monarhije.

je kako je proizvodnja u Tvornici započela tek u prosincu, a da je cjelovita adaptacija zgrade bila predviđena tek za siječanj 1870. godine.²⁴

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i uspostavom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1918. godine, neko su vrijeme za prostore bivše Monarhije vrijedili stari monopolski propisi, pa je tako na Tvornicu i dalje primjenjivan Zakon iz 1850. godine. Pitanjima državnih monopola u novoj državi neposredno nakon rata upravljali su delegati Ministarstva financija Kraljevstva SHS za područje Hrvatske i Slavonije u čiju su nadležnost spadale i duhanske tvornice.²⁵ Tvornica je u tom kratkom razdoblju od 1918. do najvjerojatnije 1922. godine nosila službeno ime Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska tvornica duhana u Zagrebu, a potom je promijenjeno u Kraljevska tvornica duhana u Zagrebu.²⁶

Novo vlasti Kraljevstva SHS odmah su po uspostavi države nastojale ujednačiti monopolske zakone i nadzor nad duhanskom politikom. Tako je već u Prijedlogu Finansijskoga zakona za 1918./1919. iz ožujka 1919. godine određeno da se na cijelu državu protegnu srpski monopolski zakoni, izuzev onih koji se odnose na alkohol.²⁷ Srpski monopolski zakoni službeno su protegnuti na cijelu državu člankom 208 Finansijskoga zakona za 1922./1923. godinu. Tim zakonom na ostale zemlje protegnuti su: Zakon o monopolu duhana od 14. ožujka 1890. s izmjenama i dopunama od 1900., 1902. i 1904. te Zakon o ustankovljenju novih državnih monopola za žigice, petroleum i hartije za cigarete od 3. travnja 1893. s dopunama od 1902. i 1904. godine.²⁸

Protegnućem srpskih monopolskih zakona na cijelu državu, nadzor nad tvornicama duhana u cijeloj državi povjeren je Samostalnoj monopolskoj upravi u Beogradu.²⁹ Navedena Uprava bila je komandno državno poduzeće pod ingerencijom Ministarstva financija u Beogradu, osnovano još 1895. godine, koje je rukovalo svim poslovima oko proizvodnje, prerade i trgovine duhana, kao i šibica, kremenca, upaljača, cigaret-papira, soli i petroleja.³⁰ Tvornice duhana ostale u nadležnosti Samostalne monopolske uprave sve do raspada Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Ta nadležnost nije izmijenjena ni Zakonom o državnim monopolima Kraljevine Jugoslavije od 5. prosinca 1931. godine, što je bio prvi jedinstveni zakon o državnim monopolima u Jugoslaviji.³¹ Međutim, donošenjem

²⁴ Trojedna kraljevina: Tvornica duhana, *Narodne novine*, br. 293 (23. prosinca 1869): str. 3.

²⁵ Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju," str. 41.

²⁶ Shodno pečatima na sačuvanom gradivu.

²⁷ Grgić, "Od struka do dima," str. 67.

²⁸ "Odredbe o državnim monopolima iz finansijskog zakona za 1922. i 23. god. od 31. jula 1922.," u *Monopolski zakoni: Knjiga prva*, ur. Gojko Niketić (Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923), str. 1.

²⁹ Često pod imenom: Uprava državnih monopola u Beogradu.

³⁰ Grgić, "Od struka do dima," str. 67.

³¹ Grgić, "Od struka do dima," str. 67.

Zakona iz 1931. godine ponovno je promijenjeno službeno ime Tvornice duhana Zagreb, koje je od tada glasilo Fabrika duvana Zagreb.

Tvornica duhana Zagreb nastavila je poslovati i nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u travnju 1941. godine. U novom državno-političkom okruženju Tvornica je potpala pod nadležnost Ministarstva državne riznice NDH. Nekoliko mjeseci kasnije, zakonskom odredbom CDXLIX 2192-Z.1941 od 12. prosinca 1941. osnovano je Ravnateljstvo državnih monopola kao tijelo podređeno državnomu rizničaru, u čiji su djelokrug spadali svi poslovi državnih monopola i kojemu su izravno bili podređeni svi monopolski uredi i ustanove.³² U poslovniku navedenoga Ravnateljstva od 3. srpnja 1942. godine tvornice duhana navedene su kao posebne ustanove podređene Ravnateljstvu zajedno s njihovim nadzornicima.³³ Prema matičnim knjigama radnika Tvornice sačuvanim u fondu HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb (1874. / 1947.) moguće je vidjeti da je Tvornica kontinuirano poslovala kroz cijelo razdoblje trajanja rata. Upisi i naknadne promjene u matične knjige unašani su kontinuirano od 1941. pa sve do 1947. godine.

Nedostatak arhivskoga gradiva za razdoblje do 1945. godine onemogućuje rekonstrukciju unutarnje organizacijske strukture i strukture tijela upravljanja Tvornice. Jedino što se prema pečatima na sačuvanim radnim knjižicama i zamjenskim dokumentima zaposlenika može utvrditi jest da je Tvornicom rukovodilo ravnateljstvo.³⁴

O poslovanju Tvornice duhana u razdoblju do 1945. godine zbog nedostatka izvornoga arhivskoga gradiva također se vrlo malo zna. Veoma korisne informacije o poslovanju Tvornice u njezinim prvim mjesecima mogu se pronaći u *Narodnim novinama* od 23. prosinca 1869. te 15. i 21. siječnja 1870. godine, u kojima su objavljene vijesti i izvješća iz Tvornice povodom njezina otvaranja. Prema navedenim izvješćima, već u prosincu 1869. godine u Tvornici je bilo zaposleno dvjestotinjak od predviđenih 500 radnika.³⁵ Tvornica je početkom 1870. godine počela s proizvodnjom kratkih i dugih cigara od ugarskoga i

³² "Zakonska odredba od 12. prosinca 1941. broj CDXLIX 2192-Z.1941. o Ravnateljstvu državnih monopola Nezavisne Države Hrvatske," u *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 7. prosinca do 31. prosinca 1941.: Knjiga X: Svezak 91.-100.*, ur. Adam Mataić (Zagreb: Tisak i naklada tiskare St. Kugli, 1942), str. 43.

³³ "Poslovnik od 3. srpnja 1942. broj 752. Taj.-1942. o ustrojstvu i djelokrugu odjela i odsjeka Ravnateljstva državnih monopola," u *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 26. srpnja do 17. kolovoza 1942.: Knjiga XXI: Svezak 201.-210.*, ur. Adam Mataić (Zagreb: Tisak i naklada tiskare St. Kugli, 1942), str. 88.

³⁴ HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb, 4. Radne knjižice i zamjenski dokumenti zaposlenika (kut. 21).

³⁵ Trojedna kraljevina: Tvornica duhana, *Narodne novine*, br. 293 (23. prosinca 1869): str. 3.

američkoga duhana.³⁶ Američki duhan se je u Hrvatsku uvezio preko Hamburga, a Tvornica je od prikupljenoga duhana mogla proizvesti 16.000 cigara dnevno.³⁷

Glavni proizvod Tvornice u većem dijelu razdoblja do 1945. godine bile su cigare.³⁸ Osim cigara, glavnim duhanskim prerađevinama smatrali su se još i svi proizvodi križanja duhana, cigarete te burmut.³⁹ Cigare su se do kasnih 1930-ih godina proizvodile isključivo ručno, a većina zaposlenih bile su žene i djeca.⁴⁰ Primjerice, 1885. godine bilo je zaposleno 848 radnica i samo 43 radnika, koji su zajedno prerađivali 7 do 8 tisuća tona duhana godišnje.⁴¹ Ukupan broj radnika se je pred razdoblje Prvoga svjetskoga rata smanjio, tako da je 1910. godine brojio njih svega 425.⁴²

Za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, Tvornica duhana Zagreb te duhanske tvornice u Rijeci, Ljubljani i Bosni i Hercegovini pokrivala su sve potrebe austro-ugarskoga područja za duhanskim prerađevinama.⁴³ Stvari su se uvelike izmijenile u novoj državi. Duhanska industrija je u Kraljevini SHS i Jugoslaviji većinom stagnirala, i to iz dvaju razloga. Prvi razlog bila je državna tržišna politika, koja je bila više orijentirana na uvoz finih cigareta nego izvoz domaćih proizvoda, a drugi je razlog bila slaba kupovna moć stanovništva, koja je bila uzrokovana općim siromaštvom i Prvim svjetskim ratom.⁴⁴ Od 8 duhanskih tvornica, koliko ih je bilo u Kraljevini SHS i Jugoslaviji u razdoblju od 1918. do 1941. godine, Tvornica duhana Zagreb spadala je među one manje, a većina su smatrane one koje su zapošljavale od 800 do 1.000 radnika, poput tvornica u Ljubljani, Sarajevu i Nišu.⁴⁵ Štoviše, broj radnika u zagrebačkoj je tvornici 1936. godine pao na samo 247. Razlog pada broja radnika je zbog nedostatka izvora teško ustvrditi. Rudolf Bićanić navodi kako je mogući razlog tomu napredak u mehanizaciji prerade,⁴⁶ što je malo vjerojatno jer su opsežni radovi na modernizaciji proizvodnje u Tvornici duhana Zagreb počeli tek 1938. godine. Mira

³⁶ Trojedna kraljevina: Svetli ban u kr. tvornici duhana, *Narodne novine*, br. 11 (15. siječnja 1870): str. 4.

³⁷ Trojedna kraljevina: Kako se prave cigare u zagrebačkoj tvornici?, *Narodne novine*, br. 16 (21. siječnja 1870): str. 3.

³⁸ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 93.

³⁹ "Zakon o monopolu duvana od 14. marta 1890. sa izmenama i dopunama od 26. januara 1900. – 11. aprila 1902. – 23. marta 1904. – i 12 februara 1922.," u *Monopolski zakoni: Knjiga prva*, ur. Gojko Niketić (Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923), str. 59. Burmut je duhanski prah koji se je konzumirao ušmrkavanjem.

⁴⁰ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 93.

⁴¹ Bićanić, "Razvoj industrije u Zagrebu," str. 267.

⁴² Bićanić, "Razvoj industrije u Zagrebu," str. 267.

⁴³ Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju," str. 39.

⁴⁴ Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju," str. 40.

⁴⁵ Grgić, "Od struka do dima," str. 73.

⁴⁶ Bićanić, "Razvoj industrije u Zagrebu," str. 269.

Kolar-Dimitrijević razlog za pad broja radnika i pogoršavanje uvjeta u Tvornici duhana Senj, koja je bila sličnoga proizvodnoga kapaciteta kao ona u Zagrebu, nalazi u kontinuiranom padu opće prodaje duhanskih prerađevina 1930-ih godina, koji je uslijedio nakon ekonomske krize 1929. godine.⁴⁷

Kao odgovor na pad prodaje duhanskih prerađevina, u cijeloj je Jugoslaviji krajem 1930-ih godina pokrenuta reorganizacija njihove proizvodnje.⁴⁸ Tim povodom, Tvornica se 1938. godine počinje preuređivati za potrebe proizvodnje cigareta.⁴⁹ Zbog preuređenja Tvornice duhana Zagreb, 1939. godine dio je proizvodnje cigara premješten u senjsku tvornicu.⁵⁰ Proizvodnja cigara u Tvornici duhana Zagreb u potpunosti je obustavljena 1940. godine, a od 1941. godine stavljena je u pogon strojna proizvodnja cigareta, koja je tijekom Drugoga svjetskoga rata zapošljavala 450 radnika.⁵¹

Tvornica je od osnutka do 1882. bila smještena u zgradi bivše Zemaljske bolnice u Savskoj ulici. Pitanje gradnje nove namjenske zgrade za potrebe Tvornice pokrenuo je sam ban dopisom br. 11911 od 14. rujna 1879., koji je bio poslan zagrebačkoj gradskoj skupštini. Dopis je bio pročitan zastupnicima na sjednici gradske skupštine 23. rujna 1879. godine. U predmetnom dopisu ban je zamolio zastupstvo da u dogovoru s Kraljevskim ugarskim ministarstvom financija počne graditi novu namjensku zgradu za potrebe Tvornice duhana kako bi se postojeća zgrada u Savskoj ulici mogla iseliti radi smještanja Zagrebačkoga sveučilišta.⁵²

O banovu dopisu Gradsko je zastupstvo raspravljalo na sjednicama održanima 23. rujna 1879. te 19. veljače, 6. travnja i 4. lipnja 1880. godine. Načelno je skupština bila sklona banovu prijedlogu, ali su postojali prijeperi oko toga gdje zgradu smjestiti te kako namiriti troškove izgradnje. Gospodarski odsjek Gradskega poglavarstva Zagreb isprva je predlagao da se izgradi na zemljištu prebende Svetoga Križa nasuprot Paromlina uz željezničku prugu.⁵³ Naposljedku je kao pogodna lokacija izabrana parcela na području tzv. stare Ciglane. Ciglana je bila prostor zapadno od današnjega Rooseveltova trga, na kojem je u prošlosti bilo vojno vježbalište i ravnica koja je korištena za predindustrijsku proizvodnju opeke.⁵⁴

⁴⁷ Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju," str. 49.

⁴⁸ Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju," str. 49.

⁴⁹ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 93.

⁵⁰ Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju," str. 41.

⁵¹ "Tvornica duhana Zagreb d. d.," u *Zagrebački leksikon 2*, str. 448.

⁵² HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 1. Predsjedništvo, Zapisnik sjednice gradskog zastupstva od 23. rujna 1879. (kut. PRS 117).

⁵³ HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 1. Predsjedništvo, Zapisnik sjednice gradskog zastupstva od 23. rujna 1879. (kut. PRS 117).

⁵⁴ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 82.

Na sjednici gradske skupštine od 19. veljače 1880. godine zastupnici su bili obaviješteni da je Kraljevsko ugarsko ministarstvo financija prihvatilo banov prijedlog još 4. veljače te da je spremno s gradom sklopiti ugovor o gradnji zgrade i najmu zemljišta.⁵⁵ Ugovor o najmu zemljišta i gradnji zgrade nove Tvornice između Poglavarstva Slobodnoga i kraljevskoga grada Zagreba i Kraljevskoga ugarskoga ministarstva financija sklopljen je 26. listopada 1881. godine. Tim se je ugovorom grad obvezao izgraditi zgradu na česticama br. 9 i 949⁵⁶ katastarske općine Donji grad do 1882. godine te do 1. kolovoza predati zemljište i zgradu u najam Ministarstvu.⁵⁷ Ugovor o najmu potpisan je na 10 godina uz godišnju najamninu od 7.600 forinti.⁵⁸ Troškove gradnje zgrade prema ugovoru snosio je grad, a troškove nabavke i postavljanja strojeva Ministarstvo. Sklapanjem ugovora službeno je počela izgradnja. Zgrada je izgrađena unutar zadanih rokova u neorenesansnom stilu po projektu glavnoga gradskoga arhitekta i voditelja zagrebačkoga Gradskoga građevnoga ureda Ruperta Melkusa.⁵⁹ Suradnici na projektu su bili Aleksandar Seć i Milan Lenuci, a tehnološko rješenje pripremio je Leopold Lipp.⁶⁰

Tvornica duhana bila je u navedenoj zgradi smještena sve do gašenja proizvodnje 2007. godine. To je do sredine 1960-ih godina bio i jedini pogon u sklopu Tvornice u kojem je rađena prerada duhana. Do 1930. godine zgrada i zemljište bili su u vlasništvu grada, a tijelima nadležnim Tvornici su bili dodijeljeni u najam. Grad i Ugarsko ministarstvo financija, a kasnije Samostalna monopolna uprava u Beogradu, su 1892., 1903., 1904., 1906., 1912., 1925., 1926., 1928. i 1929. godine produživali ugovore o najmu s manjim izmjenama uvjeta koji su se najčešće odnosili na cijenu najamnine, koja često nije bila dostatna za pokriće svih troškova dogradnje i održavanja zgrade. Zemljište i zgrada Tvornice su kupoprodajnim ugovorom od 5. lipnja 1930. godine prodane Samostalnoj monopolnoj upravi u Beogradu za 7,000.000 dinara.⁶¹

Nakon gradnje 1882. godine na zgradi su do 1950-ih godina izvedene manje preinake.⁶² Ugradnja centralnoga grijanja odobrena je 1892. godine, a

⁵⁵ HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1850.-1918.), 1. Predsjedništvo, Zapisnik sjednice gradskog zastupstva od 19. veljače 1880. (kut. PRS 118).

⁵⁶ To je prostor koji omeđuju današnja Klaićeva, Hochmanova i Jagićeva ulica.

⁵⁷ HR-DAZG-10. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1918.-1945.), 2. Odsjek za gradsku imovinu, Izvorne isprave grada Zagreba, br. 4477. (kut. GOSP 101).

⁵⁸ HR-DAZG-10. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1918.-1945.), 2. Odsjek za gradsku imovinu, Izvorne isprave grada Zagreba, br. 4477. (kut. GOSP 101).

⁵⁹ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 85.

⁶⁰ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 85.

⁶¹ HR-DAZG-10. Gradsko poglavarstvo Zagreb (1918.-1945.), 2. Odsjek za gradsku imovinu, Izvorne isprave grada Zagreba, br. 3644. (kut. GOSP 93).

⁶² Odobrenja, prepiska oko njihova ishoda te građevinski nacrti gradnje zgrade i preinaka do 1967. godine pohranjeni su u Državnom arhivu u Zagrebu u zbirci HR-DAZG-1122. Zbirka građevne doku-

1899. godine neke prostorije su prenamijenjene i ugrađeni su novi strojevi.⁶³ U razdoblju od 1938. do 1941. godine provedena je već spomenuta adaptacija zgrade radi modernizacije i prelaska na strojnu proizvodnju cigareta.

3. Tvornica duhana Zagreb od 1946. do 1972. godine

Svršetkom Drugoga svjetskoga rata i formiranjem prvo Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) pa potom Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNJR), Tvornica duhana Zagreb našla se je u novom društveno-političkom sustavu u kojem je glavni ideološki utjecaj imala sovjetska teorija i praksa.⁶⁴ Politički i društveni sustav u novoj državi imao je etatiističko društveno uređenje u kojem su glavna obilježja bila društveno vlasništvo, administrativno planiranje, jednopartijski sustav i jedinstvo vlasti.⁶⁵ U takvom sustavu cjelokupna privreda bila je podvrgnuta administrativno-operativnomu načinu upravljanja, odnosno neposrednomu naredbodavnomu i hijerarhijskomu upravljanju saveznih državnih tijela.⁶⁶ Na vrhu takvoga sustava bila je Savezna planska komisija, koja je bila zadužena za pripremanje perspektivnih i tekućih planova privrednoga razvoja zemlje te za rukovođenje provedbom navedenih planova po njihovu odobrenju od savezne vlade i Narodne skupštine.⁶⁷

Pitanje unutarnje organizacije i načina upravljanja u poduzećima u novoj državi bilo je određeno Osnovnim zakonom o državnim privrednim poduzećima, koji je donesen 2. kolovoza 1946. godine. Zakon je definirao državna privredna poduzeća kao poduzeća u isključivom vlasništvu države koja su imala svojstvo pravne osobe i koja su za svoje obveze odgovarala samo imovinom koja im je dana na raspolaganje.⁶⁸ Navedena poduzeća hijerarhijski su bila podijeljena na poduzeća općedržavne, republičke, pokrajinske, oblasne i lokalne važnosti kojima su upravljala administrativno-operativna rukovodstva (AOR-i) odgovarajuće razine.⁶⁹ Poduzeća općedržavne važnosti osnivala je savezna vlada, a ona republičke i lokalne važnosti vlade narodnih republika i narodni odbori.

mentacije (1850.-1967.).

⁶³ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 90.

⁶⁴ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi: 1918-1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), str. 108.

⁶⁵ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji: 1945.-1991.: Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), str. 187.

⁶⁶ Ana Holjevac Tuković, "Društveno-gospodarske reforme 1950-1952. i njihov odraz na upravu Narodne Republike Hrvatske," *Arhivski vjesnik* 46, br. 1 (2003): str. 133.

⁶⁷ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), str. 120.

⁶⁸ Osnovni zakon o državnim privrednim poduzećima, SL FNJR 62/1946.

⁶⁹ Goran Arčabić, "Posljedice sovjetske ekonomske blokade na izgradnju jugoslavenske teške industrije u prvoj petoljetki: Primjeri državnih poduzeća saveznoga značaja u Narodnoj Republici Hrvatskoj (1947.-1952.)," *Časopis za suvremenu povijest* 54, br. 3 (2022): str. 697.

Poduzeća koja su postojala prije donošenja zakona bila su proglašena poduzećima općedržavne, republičke odnosno lokalne važnosti ukazima Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ ili prezidijima narodnih skupština republika te su isto tako naknadno mogla biti prenesena u nadležnost nižih tijela.

Budući da je Tvornica duhana Zagreb od svojega osnivanja 1869. godine neprekidno poslovala kao državna tvornica, na nju se nisu odnosili zakoni kojima su regulirani vlasnički odnosi u vidu konfiskacije i nacionalizacije imovine. Prema sačuvanim izvorima koji svjedoče o djelovanju u prvim godinama nove države, Tvornica je svoje poslovanje obnovila kao samostalno poduzeće 1. rujna 1946. godine.⁷⁰ Potom, nešto više od mjesec dana kasnije, Tvornica je ukazom predsjedništva Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ U br. 506 od 14. listopada 1946. proglašena državnim poduzećem od općedržavne važnosti.⁷¹

Isprva je za Tvornicu bila nadležna Glavna uprava za duvan u Beogradu.⁷² Donošenjem Uredbe o osnivanju generalnih i glavnih direkcija Ministarstva industrije FNRJ od 22. siječnja 1947. godine Tvornica je potpala pod nadležnost administrativno-operativnoga rukovodstva (AOR) Generalne direkcije savezne industrije duhana Ministarstva industrije.⁷³ Ukidanjem Ministarstva industrije FNRJ 8. siječnja 1948. godine Generalna direkcija savezne industrije duhana potpala je pod Ministarstvo lake industrije FNRJ,⁷⁴ a zajedno s njom i zagrebačka tvornica.⁷⁵

Najviše upravno tijelo Tvornice duhana Zagreb od 1945. do 1950. godine bio je njezin direktor. Prema odredbama Osnovnoga zakona o državnim privrednim poduzećima, direktora poduzeća biralo je administrativno-operativno rukovodstvo (AOR) tj. generalna direkcija pod koju je poduzeće spadalo.⁷⁶ Direktor poduzeća imao je ovlasti primati, premještati i otpuštati radnike i službenike, a za svoj rad bio je odgovoran isključivo AOR-u.⁷⁷

Tvornica duhana Zagreb u saveznoj je nadležnosti ostala sve do početka 1950-ih godina, kada su nastupile bitne promjene u upravljanju privredom, koje

⁷⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1946. godinu (kut. 69).

⁷¹ Ukaz na prijedlog Vlade FNRJ, SL FNRJ 84/1946.

⁷² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1946. godinu (kut. 69).

⁷³ Uredba o osnivanju generalnih i glavnih direkcija Ministarstva industrije FNRJ, SL FNRJ 8/1947.

⁷⁴ Ukaz o ukidanju i osnivanju ministarstava Vlade FNRJ, SL FNRJ 3/1948.

⁷⁵ Glavna uprava za duvan u Beogradu, Generalna direkcija savezne industrije duhana i Tvornica duhana Zagreb vodili su opsežne prepiske o donošenju završnih računa za razdoblje od 1946. do 1950. godine dok se Tvornica nalazila u saveznoj nadležnosti (HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb 9.2. Završni računi, kutije 69-71).

⁷⁶ Bilandžić, *Historija*, str. 120.

⁷⁷ Bilandžić, *Historija*, str. 120.

su započele još 1948. godine političkim sukobom Staljina i Tita te donošenjem rezolucije Informbiroa. U namjeri da se distancira od sovjetske prakse, vodstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) od druge polovice 1949. godine zauzelo je kritičan stav prema ortodoksnomu putu razvoja socijalizma te je počelo razvijati vlastiti put.⁷⁸ Taj vlastiti put u razvoju KPJ je pronašla u decentralizaciji, debirokratizaciji i demokratizaciji državne uprave i privrede te u uvođenju radničkoga samoupravljanja.⁷⁹

Jedan od prvih poteza k ostvarenju toga puta bilo je premještanje dijela privredne operative sa saveznih vlasti na republike, pokrajine i druge niže razine.⁸⁰ Savezne su vlasti tako potkraj 1949. te počekom 1950. prenijele niz poduzeća, najprije uglavnom iz lake industrije, iz svoje u republičku nadležnost, a isto su napravile i republike prenošenjem niza poduzeća na lokalnu razinu, što je pratila i reorganizacija uprave na saveznoj i republičkim razinama.⁸¹ U travnju 1951. godine sa savezne razine na republičku preneseno je zadnjih 108 poduzeća, nakon čega savezne vlasti više nisu rukovodile ni jednim poduzećem, čime je u stvarnosti dokinuta podjela privrede na općedržavnu, republičku i lokalnu.⁸²

Drugi važan potez u ostvarenju novoga puta u socijalizam bilo je uvođenje radničkoga samoupravljanja osnivanjem radničkih savjeta u poduzećima. Osnivanje radničkih savjeta najprije je bilo naloženo Uputom o osnivanju i radu radničkih savjeta u državnim privrednim poduzećima od 23. prosinca 1949. godine, a potom i zakonski određeno Zakonom o upravljanju državnim privrednim poduzećima od strane radnih kolektiva od 27. lipnja 1950. godine.⁸³ Uvođenje decentralizacije, debirokratizacije, demokratizacije i radničkoga samoupravljanja u privredu bio je jedan od načina Jugoslavije da se obrani od agresivnosti dojučerašnjega saveznika Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) i riješi problem gospodarske krize u zemlji izazvane ekonomskom blokadom država članica Informbiroa.⁸⁴

Navedene su se promjene vrlo brzo odrazile na poslovanje i unutarnju organizaciju Tvornice duhana Zagreb. Prva promjena u organizaciji Tvornice duhana, uzrokovana promjenama na razini cijele privrede, bila je prenošenje Tvornice iz savezne nadležnosti u republičku. To je provedeno Naredbom Vlade

⁷⁸ Arčabić, "Posljedice sovjetske ekonomske blokade," str. 698.

⁷⁹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 334.

⁸⁰ Arčabić, "Posljedice sovjetske ekonomske blokade," str. 698.

⁸¹ Bilandžić, *Historija*, str. 175.

⁸² Bilandžić, *Historija*, str. 176.

⁸³ Popularno nazivan i Zakon o radničkom samoupravljanju ili Zakon o predaji tvornica radnicima.

⁸⁴ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, str. 284.

FNRJ IV br. 1865 od 3. travnja 1950. godine.⁸⁵ Prijenosom u republičku nadležnost, Tvornica je 23. studenoga 1950. upisana u registar državnih privrednih poduzeća Ministarstva financija Narodne Republike Hrvatske (NRH) pod brojem 35165-XIV-1950 na strani IV/16 registraturnoga lista, a za nju je postala nadležna Generalna direkcija prehrambene industrije Vlade NRH.⁸⁶ Dvije godine kasnije, Tvornica je rješenjem Vlade NRH od 17. prosinca 1952. godine prenesena iz republičke u nadležnost Narodnoga odbora (NO) grada Zagreba, koji je nadzor nad Tvornicom imao preko Savjeta za privredu i Odjela za privredu.⁸⁷ Poduzeće je time upisano u registar pri Savjetu za privredu NO grada Zagreba u registarskom listu br. 163 svesku III/1.⁸⁸

Nadalje, shodno promjenama koje su nastupile uređenjem privrednih odnosa putem Uredbe o osnivanju poduzeća i radnji od 24. prosinca 1953. godine,⁸⁹ Tvornica je najprije podnijela prijavu za upis u registar privrednih poduzeća pri Okružnom sudu u Zagrebu, a potom, shodno Uputstvima o registraciji privrednih poduzeća od 27. listopada 1954.,⁹⁰ u registar privrednih organizacija kod Okružnoga privrednoga suda.⁹¹ Konačan upis u registar Okružnoga privrednoga suda u Zagrebu proveden je 1. travnja 1955. godine na reg. list br. 364, svezak II za grad Zagreb pod brojem Fi-384/54-8.⁹²

Druga važna promjena bilo je uspostavljanje upravnih tijela Tvornice duhana Zagreb, odnosno Radničkoga savjeta i Upravnoga odbora, što je bilo u skladu s odredbama Zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima od strane radnih kolektiva. Konstituirajuća sjednica Radničkoga savjeta Tvornice duhana Zagreb održana je 6. rujna 1950. godine. Na njegovoj drugoj sjednici održanoj 23. listopada 1950. godine donesen je Pravilnik o organizaciji i

⁸⁵ Naredba o prenosu poduzeća općedržavnog značaja iz nadležnosti organa Vlade FNRJ u nadležnost organa vlada narodnih republika, SL FNRJ 25/1950.

⁸⁶ Službeni oglasi: Registracija državnih privrednih poduzeća, NN 64/1950.

⁸⁷ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1958. godinu (kut. 73).

⁸⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1953. godinu (kut. 72).

⁸⁹ U glavi 5 (čl. 55-62) Uredbe o osnivanju poduzeća i radnji od 24. prosinca 1953. (SL FNRJ 51/1953) određeno je da svako poduzeće mora biti upisano u registar privrednih organizacija kod nadležnoga okružnoga suda kako bi dobilo status pravne osobe.

⁹⁰ Uputstvom o registraciji privrednih poduzeća (SL FNRJ 45/1954) određeno je da sva poduzeća, radnje, zajednice poduzeća te njihove pogonske i poslovne jedinice moraju biti upisane u registar poduzeća i radnji kod nadležnih okružnih privrednih sudova.

⁹¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1954. godinu (kut. 72).

⁹² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1955. godinu (kut. 72).

poslovanju Tvornice duhana Zagreb (TDZ), što je ujedno i najraniji dokument koji svjedoči o unutarnjoj organizaciji Tvornice.

Radnički savjet, prema navedenom Pravilniku, sastojao se je isprva od 50 članova, a dužnosti su mu bile da odobrava osnovne planove i završne račune poduzeća, donosi zaključke za upravljanje poduzećem i za ostvarivanje privrednoga plana, da donosi pravila poduzeća (uz potvrdu Upravnoga odbora i nadležnoga državnoga tijela) te da provodi raspodjelu onoga dijela akumulacije koji ostaje na raspolaganju poduzeću, odnosno radnomu kolektivu.⁹³ Možda najvažnija uloga Radničkoga savjeta definirana Pravilnikom bila je biranje i razrješavanje članova Upravnoga odbora te praćenje njegova rada u smislu raspravljanja o izvješćima o radu i pojedinim mjerama odbora.⁹⁴

Upravni odbor sastojao se je od 7 članova i dužnosti su mu se prije svega odnosile na brigu o proizvodnji u vidu sastavljanja prijedloga osnovnih planova poduzeća i mjesečnih operativnih planova, rješavanja pitanja radnih normi te brige o pravilnom korištenju imovine poduzeća.⁹⁵ Upravni odbor brinuo je i o pitanjima iz radnih odnosa, unutarnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta, čime je preuzeo dio dužnosti direktora.

Direktor poduzeća i dalje je bio najvažnije tijelo poduzeća te je bio isključivo odgovoran nadležnomu državnom tijelu. Zadaća direktora bila je rukovođenje proizvodnjom i poslovanjem poduzeća, provedba zakona i drugih propisa te potpisivanje i zastupanje poduzeća prema trećim osobama.⁹⁶

Unutarnjom organizacijom Tvornica je bila podijeljena u pet odjela, koji su bili sljedeći: direkcija, Pogonsko-proizvodni odjel (sastojao se je od proizvodnoga pogona i tehničke službe), planski odjel, komercijalni odjel (sastojao se je od nabavnoga, prodajnoga i saobraćajnoga odsjeka), odjel računovodstva i opći odjel (sastojao se je od personalno-kadrovske i administrativne službe).⁹⁷

Navedena unutarnja organizacija zadržala se je do 1966. godine, kada je donesen novi statut Tvornice duhana Zagreb. Iz zapisnika sjednice Upravnoga odbora Tvornice od 29. prosinca 1965. godine saznajemo kako je neposredan povod donošenja novoga statuta bio donošenje novoga Ustava Socijalističke

⁹³ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.2.1. Zapisnici sjednica Radničkog savjeta Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice od 23. listopada 1950. godine (kut. 5).

⁹⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.2.1. Zapisnici sjednica Radničkog savjeta Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice od 23. listopada 1950. godine (kut. 5).

⁹⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.2.1. Zapisnici sjednica Radničkog savjeta Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice od 23. listopada 1950. godine (kut. 5).

⁹⁶ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.2.1. Zapisnici sjednica Radničkog savjeta Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice od 23. listopada 1950. godine (kut. 5).

⁹⁷ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.2.1. Zapisnici sjednica Radničkog savjeta Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice od 23. listopada 1950. godine (kut. 5).

Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) 1963. godine, Osnovnoga zakona o radnim odnosima i Osnovnoga zakona o poduzećima 7. travnja 1965. godine.⁹⁸ Novi statut, sukladno duhu saveznoga Ustava i novih osnovnih zakona, označavao je uvođenje dodatne razine samoupravljanja u Tvornici.

Najveća novina novoga statuta bilo je uvođenje neposrednoga samoupravljanja putem institucije referendumu i zborova radnika. Referendumom se je odlučivalo o promjeni djelatnosti te spajanju, pripajanju i podjeli poduzeća, a raspisivao ga je Radnički savjet na zahtjev zbora radnika.⁹⁹ Zborovi radnika bili su tijela neposrednoga zastupanja radnika, preko kojih su se radnici mogli izjašnjavati o prihvaćanju ili pokretanju promjena statuta i općih akata, raspravljati o izvješćima o radu tijela upravljanja Tvornice, predlagati kandidate za članove Radničkoga savjeta, birati delegate u vijeće radnih zajednica općinske skupštine te pokretati postupke nadzora za određena pitanja.¹⁰⁰ Za sjednice zborova radnika su se, kao i za ostala upravna tijela, vodili zapisnici. Najraniji zapisnici sjednica Zbora radnika Tvornice sežu tek u 1973. godinu. O održavanju sjednica zborova radnika prije 1973. godine ne postoje podatci.

Osim uvođenja neposrednoga samoupravljanja, druga novina statuta bila je podjela poduzeća na tri razine. Najviša razina bilo je poduzeće u cjelini. Poduzeće je podijeljeno na dva pogona: pogon Tvornice duhana Zagreb u Klaićevoj ulici br. 13 te pogon u Bjelovaru na adresi Ljudevita Gaja br. 10.¹⁰¹ Pogoni su statutom bili definirani kao organizacijske jedinice koje su obavljale poslove utvrđene po predmetu poslovanja poduzeća te koje su mogle formirati dohodak i samostalno odlučivati o pojedinim pitanjima u granicama statuta i drugih akata.¹⁰² Svaki pogon sastojao se je od radnih jedinica, koje su činile treću i najnižu razinu organizacije. Svaka od tih razina imala je pravo posrednoga i neposrednoga upravljanja. U radnim jedinicama upravljanje je obnašano neposredno putem zborova radnika, a posredno preko savjeta radnih jedinica i njihovih rukovodilaca. Upravljanje na razini pogona i poduzeća u cjelini se je provodilo neposredno preko zborova radnika, a posredno preko vlastitih radničkih savjeta, upravnih odbora i direktora.

⁹⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 29. prosinca 1965. (kut. 2).

⁹⁹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁰⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁰¹ Pogon je nastao od bivšega Poduzeća za preradu duhana Duhan Bjelovar, koje je pripojeno Tvornici duhana Zagreb 1965. godine.

¹⁰² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

Nadležnosti ostalih tijela nisu previše promijenjene u odnosu na pravilnik iz 1950. godine. Najviše je promijenjena služba direktora, kojeg više nije postavljalo nadležno državno tijelo, nego Radnički savjet na temelju provedenoga javnoga natječaja.¹⁰³ Direktor je po novom statutu imao i svoje savjetodavno tijelo pod nazivom *stručni kolegij*.¹⁰⁴ Statutom je kao novo tijelo uveden još i Nadzorni odbor, koji se je sastojao od pet članova, a koji je provodio nadzor nad zakonitošću, primjeni i provođenju statuta, općih akata i drugih odredaba te koji je nadzirao raspodjelu i korištenje sredstava.¹⁰⁵ Nova unutarnja struktura dijelila je Tvornicu u sljedeće sektore: direkcija, opći sektor, nabavni sektor, tehnički sektor, prodajni sektor i financijski sektor.¹⁰⁶

Tvornici je u razdoblju od 1965. do 1970. bilo pripojeno niz manjih poduzeća i pogona koji su se bavili sadnjom duhana te proizvodnjom i prodajom duhanskih preradevina. Pripajanja koja su se događala u navedenom razdoblju bila su dio širih tendencija koje su se na području duhanske industrije pojavile početkom 1960-ih godina, a koje su bile uvjetovane lošim stanjem duhanske industrije i nekonkurentnošću postojećih poduzeća.

Tijekom 1962. i 1963. godine delegati Tvornice duhana Zagreb sudjelovali su na nizu sastanaka na republičkoj i saveznoj razini kojima je bio cilj unaprijediti zaostalost duhanske grane industrije.¹⁰⁷ Prema materijalu naslova *Sadašnje stanje i mjere za daljnji razvoj duhanske privrede*, koji je za sastanak održan 15. srpnja 1963. godine pripremila Komisija za duhan Saveznoga sekretarijata za industriju, najveći problem duhanske industrije u Jugoslaviji, osim zastarjele tehnologije i tehnoloških procesa, bilo je postojanje velikoga broja malih poduzeća koje »onemogućuju veću akumulaciju i nisu sposobna za proširenu reprodukciju, a ni modernizaciju tehnološkog procesa«. ¹⁰⁸ Stav komisije bio je da »nije potrebno da postoji 70 poduzeća za otkup i obradu duhana, 40 'Duhana' poduzeća i 15 poduzeća koja se bave preradom duhana«. ¹⁰⁹ Shodno tomu, Komisija je

¹⁰³ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁰⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁰⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁰⁶ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 5.1. Organizacijske sheme i opisi poslova TDZ, Katalog radnih mjesta 1965. (kut. 47).

¹⁰⁷ Informacije s navedenih sastanaka mogu se pratiti u izvješćima koje su delegati (najčešće direktor TDZ-a) podnosili na sjednicama Upravnoga odbora u razdoblju od 1962. do 1965. godine.

¹⁰⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 19. srpnja 1963. (kut. 2).

¹⁰⁹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 19. srpnja 1963. (kut. 2).

predlagala formiranje većih i jačih poduzeća koja bi se mogla efikasnije prilagoditi potrebama tržišta.

U izvješćima koje su delegati Tvornice duhana Zagreb na navedenim sastancima podnosili Upravnomu odboru u razdoblju od 1962. do 1965. vidimo da je Tvornica usporedno sudjelovala u pregovorima za integraciju na dvije razine. Prva razina podrazumijevala je integraciju poduzeća na saveznoj razini, odnosno stvaranje jednoga velikoga poduzeća koje bi nastalo udruživanjem svih tvornica i poduzeća na razini Jugoslavije.¹¹⁰ Udruživanje na saveznoj razini predlagale su duhanske tvornice u Nišu, Sarajevu i Ljubljani. Druga razina podrazumijevala je integraciju tvornica duhana u Ljubljani, Rovinju, Zadru i Zagrebu u jedno poduzeće.¹¹¹ Prvi konkretni sastanci povodom predloženih inicijativa održani su u kolovozu 1965. najprije u Beogradu (predstavnici tvornica u Nišu, Ljubljani, Sarajevu i Zagrebu) te potom u Zadru (delegati tvornica u Rovinju, Zadru, Ljubljani i Zagrebu).¹¹²

Integracijskim inicijativama u ostalim republikama stvorena su jaka udruženja proizvođača poput Makedonije Tutun za područje Makedonije, Hercegovine za područje Bosne i Hercegovine te Centrotabak za područje Srbije i Crne Gore, a integracijski zahvati na području Hrvatske bili su vrlo ograničeni.¹¹³ Ipak, za Tvornicu duhana Zagreb integracijska nastojanja polučila su određeni uspjeh. Prvo poduzeće koje je već u prosincu 1964. izrazilo želju za integracijom s Tvornicom duhana Zagreb bilo je poduzeće za preradu duhana Duhan Bjelovar.¹¹⁴ Poduzeće Duhan Bjelovar službeno je pripojeno Tvornici duhana Zagreb 11. rujna 1965. godine, a sljedećih godina pripojeni su još Poduzeće za otkup i obradu duhana Pitomača (1. srpnja 1966.), Poduzeće za obradu duhana Dubrovnik (20. srpnja 1967.), Poduzeće za obradu duhana Duhanka Trogir (1967.), Poduzeće za otkup i preradu duhana Čoka (1967.), Poduzeće za otkup i obradu duhana Grude (1967.), a zadnja je integrirana Tvornica duhana Zadar (1970. godine).¹¹⁵ Poduzeća su bila integrirana tako da je svako od njih, sukladno statutu Tvornice duhana Zagreb iz 1966. godine, pretvoreno u podređeni pogon.

¹¹⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 17. kolovoza 1965. (kut. 2).

¹¹¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 17. kolovoza 1965. (kut. 2).

¹¹² Izvješće o navedenim sastancima priloženo je Upravnomu odboru TDZ-a na sjednici održanoj 17. kolovoza 1965. godine.

¹¹³ Mladen Lalić, "Duhan: značajna poljoprivredna kultura i industrijska sirovina u Hrvatskoj," *Glasilu Hrvatskog agronomskog društva* 32, br. 1-2 (1970): str. 117.

¹¹⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 11. prosinca 1964. (kut. 2).

¹¹⁵ Podatci o registracijama pripojenih poduzeća kod okružnih privrednih sudova pohranjeni su u seriji HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 3. Registracija poduzeća (kut. 41). Navedena dokumentacija nije cjelovito sačuvana. Nedostaju podatci o registraciji u sudski registar poduzeća u Čoki i Trogiru.

Osim podređenih pogona, Tvornica je do 1972. godine u svojem sastavu imala i nekoliko manjih poslovnih jedinica. Početkom 1950-ih godina Tvornica je imala vlastitu prodavaonicu u Samoboru te prodavaonice u Zagrebu na adresama Bosanska 1, Medveščak 31, Trnjanska 25, Masarykova 24, Preradovićeve 26, Vlaška 15, Ilica 237, Ilica 366 i Fallerovo šetalište 2.¹¹⁶ Nadalje, u razdoblju od 1968. do 1972. godine Tvornica je osnovala i skladišta u Osijeku (osnovano 1967. na adresi Franca Prešerna 13, 1972. premješteno na adresu Božidara Adžije 5), Rijeci (osnovano 1967. na adresi Sarajevska 5, kasnije na Bulevaru oslobođenja 24), Splitu (osnovano 1967., adrese Matošića 12 i Rade Končara 53) i Ljubljani (osnovano 1972., adresa Zamovci 7). Skladišta su odlukom Upravnoga odbora od 24. kolovoza 1972. pretvorena u predstavništva.¹¹⁷ U sklopu Tvornice otvoren je 1. travnja 1950. godine i restoran.¹¹⁸

Na zgradi Tvornice duhana u Klaićevoj ulici su 1950-ih godina provedene određene preinake u svrhu modernizacije. Tvorničke hale na sjevernom i istočnom krilu zgrade bile su razdijeljene na manje prostorije s ciljem povećanja prostora za skladišta i proizvodnju, pomoćne prostorije u dvorištu orijentiranom prema Jagićevoj ulici bile su preuređene, a na južnom dijelu kompleksa izgrađena je i benzinska pumpa.¹¹⁹ Temeljita rekonstrukcija i modernizacija pogona Tvornice u Klaićevoj ulici započela je krajem 1960-ih godina, a njezin temeljni cilj bio je prilagođavanje suvremenim tehnološkim procesima prerade duhana i potrebama suvremenoga tržišta.¹²⁰

Na području Jugoslavije do 1970. godine proizvodili su se sljedeći tipovi duhana: orijentalni (Srbija i Makedonija), poluorijentalni (Hercegovina), vojvođanski ili crni (Vojvodina) te Virginia i Burley tip duhana (Podravina).¹²¹ Od navedenih tipova, u jugoslavenskoj proizvodnji prevladavali su orijentalni i poluorijentalni tipovi duhana s učešćem od 65% do 80%.¹²² Orijentalne i poluorijentalne sorte duhana bile su pogodne za uzgoj na područjima koja imaju vrela ljeta

Osim u navedenoj seriji, za poduzeća u Čoki, Trogiru, Dubrovniku, Pitomači i Zadru podatci o pripajanju mogu se pronaći i u dosjeu *Ekonomsko-tehnička dokumentacija o pripajanjima poduzeća* u seriji HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10. Tehnička i građevinska dokumentacija (kut. 95).

¹¹⁶ Podatci o prodavaonicama nalaze se u završnim računima za 1952., 1953. i 1954. godinu (HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9. 3. Završni računi, kut. 71 i 72).

¹¹⁷ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.1.1. Zapisnici sjednica Upravnog odbora Tvornice duhana Zagreb, Zapisnik sjednice Upravnog odbora od 24. kolovoza 1972. (kut. 4).

¹¹⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.3. Završni računi, Završni račun za 1951. godinu (kut. 71).

¹¹⁹ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 93.

¹²⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.3.1. Ekonomski i tehnički dio projekta rekonstrukcije, Investicijski program rekonstrukcije zgrade TDZ (kut. 86).

¹²¹ Lalić, "Duhan," str. 113.

¹²² Lalić, "Duhan," str. 113.

s malo kiše.¹²³ Svojstvena im je sladunjavost, punoća i lakoća okusa, naglašena aroma i mali sadržaj nikotina, a u svrhu prerade i nakon berbe sušili su se na suncu.¹²⁴ Virginia i Burley tipovi duhana imali su jak i specifičan okus i aromu, a umjesto na suncu sušili su se u sušarama toplim zrakom.¹²⁵ Prednost Virginia i Burley tipova duhana u odnosu na orijentalne i poluorijentalne tipove bila je bolja ekonomičnost proizvodnje. Virginia i Burley tipovi duhana tijekom prerade zahtijevali su manji broj angažirane radne snage te su zbog strukture biljaka omogućavali efikasniju primjenu mehanizacije tijekom prerade u odnosu na orijentalne i poluorijentalne tipove duhana.¹²⁶ Zbog toga su zapadnoeuropske države svoju prerađivačku industriju zasnivale isključivo na njima.¹²⁷ Upravo zbog toga se je krajem 1960-ih godina i u jugoslavenskoj duhanskoj industriji pojavila tendencija za preorijentacijom na proizvodnju “zapadnjačkih”, odnosno Virginia i Burley tipova duhana.

Do rekonstrukcije pogona u Klaićevoj ulici Tvornica duhana Zagreb proizvodila je cigarete isključivo od fermentiranoga duhana orijentalnoga tipa, koji je nabavljala iz Makedonije i Hercegovine.¹²⁸ Radi potreba svjetskoga tržišta, koje je favoriziralo Virginia i Burley duhan, te pripojenja poduzeća za obradu duhana s područja Podravine (Pitomača i Bjelovar) i Vojvodine (Čoka), koja su uzgajala te vrste duhana, Tvornica se je krajem 1960-ih odlučila na preorijentaciju proizvodnje. Stoga je cilj rekonstrukcije pogona u Klaićevoj ulici bio stvaranje uvjeta za proizvodnju cigareta američkoga (od *blended* ili miješanoga duhana) i britanskoga (Virginia) tipa, uz istovremeno zadržavanje proizvodnje cigareta orijentalnoga tipa.¹²⁹

Rekonstrukcija je bila zamišljena u tri etape. Prva etapa rekonstrukcije obuhvaćala je rušenje drvenih objekata i izgradnju nove proizvodne hale, mehaničke radionice, laboratorija, kuhaone sosa i međufaznoga skladišta u dvorištu Tvornice koje gleda na Jagićevu ulicu.¹³⁰ Postojeći objekti uz Klaićevu i Hochmanovu ulicu trebali su biti pretvoreni u skladišta sirovine i gotove robe. Navedenom rekonstrukcijom Tvornica je trebala dobiti 5.569 m² proizvodnoga te 2.316

¹²³ B. Sesa, “Orijentalci,” *Piperson Smoking Pipe Lounge*, pristupljeno 9. travnja 2025., <https://piperson.org/duhani/orijentalni-duhani.php>.

¹²⁴ Vesna Lelas, “Duhanski proizvodi,” *Hrvatska tehnička enciklopedija*, pristupljeno 9. travnja 2025., <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/>.

¹²⁵ Lelas, “Duhanski proizvodi.”

¹²⁶ Lalić, “Duhan,” str. 113.

¹²⁷ Lalić, “Duhan,” str. 113.

¹²⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.3.1. Ekonomski i tehnički dio projekta rekonstrukcije, Investicijski program rekonstrukcije zgrade TDZ (kut. 86).

¹²⁹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.3.1. Ekonomski i tehnički dio projekta rekonstrukcije, Glavni i idejni projekti rekonstrukcije zgrade TDZ – tehnološki dio (kut. 87).

¹³⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.3.1. Ekonomski i tehnički dio projekta rekonstrukcije, Investicijski program rekonstrukcije zgrade TDZ (kut. 86).

m² skladišnoga prostora, čime bi se povećao broj zaposlenih s 497 na 527 radnika i dostignula proizvodnja od 2,5 milijardi cigareta godišnje.¹³¹

Investicijski program, tehnološki dijelovi idejnoga i glavnoga projekta te nacrti projekta rekonstrukcije izrađeni su 1968. i 1969. godine.¹³² Projekte su potpisali Marijan Haberle, A. Neumann, Dragutin Fresl i K. Randić.¹³³ Prva etapa izgradnje započela je 1970./1971. godine, a u potpunosti je dovršena 1973. godine.

Asortiman proizvoda koje je Tvornica duhana Zagreb u razdoblju od 1945. do 1972. proizvodila, kao i za kasnija razdoblja, teško je pratiti. Razlog tomu česte su izmjene asortimana na godišnjoj razini te oskudnost arhivskoga gradiva koje svjedoči o tehnološkim procesima proizvodnje. Za razdoblje od 1945. godine, 1960. godine postoji dokument naziva *Pregled upakiranih cigareta po vrsti pakovanja*, u kojem su podatci o godišnjoj proizvodnji određenih marki cigareta. Iz njega možemo saznati da je Tvornica proizvodila cigarete tvrdoga i mekoga pakiranja, koje su se dijelile u četiri kvalitetne grupe (I-IV). Marke cigareta koje je Tvornica od 1945. do 1960. proizvodila su sljedeće: Jadran, Jugoslavija, Makedonija, Hercegovina, Beograd, Kopar, Drina, J. A. T., Triglav, Strumica, Neretva, Zagreb Extra, Hrvatsko, Trebević, Ljubuški, Neretva, Kozara, Romanija, Opatija, Plitvice, Morava, Goran, Sutjeska, Zeta Durmitor, Lika, Rama, Borac, Kosmaj, Ibar, Dinara, Sljeme, Velebit, Bregava, Drava i Sava.¹³⁴ Treba napomenuti kako su određene marke cigareta bile specijalna izdanja koja su se proizvodila vrlo kratko vrijeme, najčešće samo povodom određenih događaja ili godišnjica. Kao dobri izvori za praćenje proizvodnje određenih marki i tipova cigareta mogu poslužiti i zapisnici sjednica Radničkoga savjeta i Upravnoga odbora Tvornice.

Osim preradom duhana i proizvodnjom duhanskih preradevina, Tvornica duhana bavila se je i izdavačkom djelatnošću. Člankom 246. statuta Tvornice iz 1966. godine ustanovljen je *Bilten Tvornice duhana Zagreb* kao službeni interni list poduzeća. Za izdavanje *Biltena* bio je zadužen opći sektor Tvornice. *Bilten* je izlazio jedanput mjesečno, a u njemu su se prenosile odluke tijela upravljanja Tvornice te razne informacije vezane za rad i poslovanje poduzeća, rad upravnih tijela, aktivnosti društveno-političkih organizacija i informacije vezane

¹³¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.3.1. Ekonomski i tehnički dio projekta rekonstrukcije, Investicijski program rekonstrukcije zgrade TDZ (kut. 86).

¹³² Gradivo je u seriji HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10. Tehnička i građevinska dokumentacija, kut. 86-89.

¹³³ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 94.

¹³⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.1. Tehnička dokumentacija o proizvodnji, Pregled upakiranih cigareta po vrsti pakovanja (knj. 85).

za druge važne događaje u poduzeću.¹³⁵ Najkasniji primjerak *Biltena* među gradivom sačuvan je iz 1997. godine.¹³⁶

4. Radna organizacija Tvornica duhana Zagreb i Složena organizacija udruženoga rada Duhanprodukt Zagreb (1972.-1990.)

Ustavne promjene 1971., donošenje novoga Ustava SFRJ 1974. te donošenje Zakona o udruženom radu 1976. godine bili su povod temeljitoj reorganizaciji unutarnje strukture, načela upravljanja i načina poslovanja Tvornice duhana Zagreb u razdoblju od 1971. do 1976. godine.

Povod prvog u nizu promjena u organizaciji Tvornice bio je donošenje amandmana na Ustav SFRJ 30. lipnja 1971. godine. Posebnu važnost pritom su imali amandmani XXI, XXII i XXIII, kojima je ozakonjen i uspostavljen sustav udruženoga rada i samoupravnih sporazuma.¹³⁷ Predmetni amandmani postavili su temelje osnivanju osnovnih organizacija udruženoga rada (OOUR), koje su u amandmanima definirane kao jedinice udruživanja radnika preko kojih radnici stječu dohodak i upravljaju poslovima, sredstvima društvene reprodukcije i odlučuju o dohotku koji, kao dio ukupnoga društvenoga dohotka, ostvare u različitim oblicima udruženoga rada i sredstava.¹³⁸ Svoj rad radnici su preko OOUR-a, shodno ustavnim amandmanima, udruživali u poduzećima, ustanovama i drugim radnim organizacijama, a međusobne odnose u tim organizacijama uređivali su samoupravnim sporazumima o udruživanju.¹³⁹

Povodom donošenja ustavnih amandmana, pogoni unutar poduzeća Tvornice duhana Zagreb tijekom 1972. godine pretvoreni su u osnovne organizacije udruženoga rada (OOUR). Tako su unutar poduzeća nastali sljedeći OOUR-i: OOUR Prerada duhana Zagreb (Klaićeva ulica br. 13), OOUR Prerada duhana Zadar, OOUR za proizvodnju i obradu duhana Pitomača, OOUR za proizvodnju i obradu duhana Grude, OOUR za proizvodnju i obradu duhana Čoka, OOUR Duhanka Trogir, OOUR Duhan Dubrovnik i OOUR Duhan Bjelovar.¹⁴⁰ Navedeni OOUR-i su potom 28. prosinca 1972. godine sklopili

¹³⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹³⁶ Primjerci *Biltena* najčešće su priloženi kao popratni materijali uz zapisnike sjednica Radničkoga savjeta te spise raznih komisija. Najmlađi primjerak izdan je 25. ožujka 1997. godine i pohranjen je u podseriji HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.2. Poslovanje s dioničarima (kut. 69).

¹³⁷ Dimitrije Kulić, "Promene u ustavnom sistemu Jugoslavije od Ustava SFRJ 1963. do Ustava SFRJ 1974. godine," *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu* 17 (1977): str. 73.

¹³⁸ Odluka o proglašenju ustavnih amandmana, SL SFRJ 29/1971.

¹³⁹ Odluka o proglašenju ustavnih amandmana, SL SFRJ 29/1971.

¹⁴⁰ Podatci o registraciji OOUR-a pohranjeni su u seriji HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 3. Registracija poduzeća (kut. 41).

Samoupravni sporazum (SAS) o udruživanju u Radnu organizaciju (RO) Tvornica duhana Zagreb. Dan kasnije donesen je i Statut Radne organizacije Tvornice duhana Zagreb.

Unutarnja organizacija novouspostavljenih OOUR-a nije se pretjerano razlikovala od organizacije prijašnjih pogona. Prema novoj organizaciji, svaki OOUR unutar RO imao je svojstvo pravne osobe koja je za obveze prema drugim OOUR-ima i RO odgovarala svojim sredstvima, a njezina supsidijarna odgovornost prema trećim osobama nije utvrđivana.¹⁴¹ Svaki OOUR imao je vlastiti upravni odbor, radnički savjet, zborove radnika na razini cijeloga OOUR-a te zborove radnika na razini pojedine radne jedinice. Svaki OOUR zastupao je njegov direktor, a cijelu je RO Tvornice duhana Zagreb, kao glavni direktor, zastupao direktor OOUR-a Prerada duhana Zagreb (Klaićeva ulica br. 13), koji je biran na osnovi javnoga natječaja Centralnoga radničkoga savjeta.¹⁴² Sve administrativne poslove na razini RO Tvornice duhana Zagreb obavljale su stručne službe OOUR-a Prerada duhana Zagreb.¹⁴³ Novim statutom ukinut je Nadzorni odbor osnovan prethodnim Statutom iz 1966. godine, a Radnički savjet i Upravni odbor na razini RO Tvornice duhana Zagreb preimenovani su u Centralni radnički savjet i Centralni upravni odbor.

Najveća promjena odnosila se je na način biranja članova Centralnoga upravnoga odbora, Centralnoga radničkoga savjeta te raznih tijela i komisija na razini RO Tvornice duhana Zagreb. Članovi navedenih tijela po novom statutu birani su po delegatskom načelu jednake zastupljenosti.¹⁴⁴ U Centralni radnički savjet svaki je OOUR birao po tri člana, a u Centralni upravni odbor po jednog člana.¹⁴⁵ I Centralni radnički savjet i upravni odbor morali su se sastajati minimalno šest puta godišnje.¹⁴⁶ Glavni direktor RO Tvornice duhana Zagreb bio je automatski i član Centralnoga upravnoga odbora.

Daljnje promjene organizacijske strukture Tvornice duhana Zagreb uslijedile su povodom donošenja novoga saveznoga Ustava 1974. i Zakona o udruženom radu (ZUR) 25. studenoga 1976. godine. Posebnu je važnost pritom

¹⁴¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.2. Samoupravni sporazumi, Samoupravni sporazumi 1971.-1985., Samoupravni sporazum o udruživanju u Radnu organizaciju TDZ 1972. (kut. 43).

¹⁴² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁴³ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁴⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁴⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

¹⁴⁶ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut TDZ 1965, 1973, 1989. (kut. 42).

imao ZUR, kojim je u potpunosti bio definiran sustav udruženoga rada i pojedine razine organizacija udruživanja radnika, a njime su regulirani i međusobni odnosi u privrednim organizacijama. ZUR-om su temeljito formalno-pravno reorganizirani svi pravno-ekonomski subjekti dijeljenjem na OOUR-e, koji su ZUR-om dobili status pravne osobe s pravom da raspoložu cijelim dohotkom i svim sredstvima društvene reprodukcije.¹⁴⁷

OOUR-i su se prema ZUR-u mogli udruživati u nekoliko viših oblika organizacija udruženoga rada, od kojih su, u kontekstu Tvornice duhana Zagreb, najbitnije radne organizacije (RO) i složene organizacije udruženoga rada (SOUR). Prema ZUR-u, radne organizacije definirane su kao samostalne samoupravne organizacije radnika povezanih zajedničkim interesima u radu i organiziranih u osnovne organizacije u sastavu RO ili organizacije povezane jedinstvenim procesom u kojima radnici zajednički planiraju razvoj, udružuju rad i sredstva te utvrđuju međusobne odnose u poslovima organizacije.¹⁴⁸ Radne organizacije su se nadalje mogle, s obzirom na međusobnu povezanost u radu, proizvodnji, prometu i trajnosti poslovnih odnosa, organizirati u SOUR, u kojem su radnici zajednički planirali razvoj i utvrđivali međusobne odnose.¹⁴⁹

Povodom donošenja ZUR-a, OOUR-i kojima su bile članice dotadašnje RO Tvornice duhana Zagreb sklopile su novi samoupravni sporazum 7. studenoga 1976. godine o udruživanju u Složenu organizaciju udruženog rada (SOUR) Duhanprodukt Zagreb. Povodom udruživanja i formiranja SOUR-a, sljedeće godine donesen je i njegov statut. Prema Statutu SOUR Duhanprodukt Zagreb iz 1977. godine, poslovanje SOUR-a temeljilo se je na društvenom planiranju utemeljenom na Ustavu i Zakonu o osnovama sustava društvenog planiranja, a provođeno je na način da su se međusobni planovi radnih organizacija u sastavu SOUR-a usklađivali samoupravnim sporazumima.¹⁵⁰ Shodno tomu, bilo je propisano da se donose srednjoročni, dugoročni i godišnji planovi rada SOUR-a.¹⁵¹

Tijela upravljanja SOUR-a Duhanprodukt Zagreb bili su njegov predsjednik (zamijenio dotadašnjega glavnoga direktora), Radnički savjet, čije su članove predlagali radnički savjeti radnih organizacija i društveno-političke organizacije, te Predsjedništvo Radničkoga savjeta. Nekadašnji Centralni upravni odbor je ukinut. Uz navedena tijela postojali su još Koordinacijski savjet i Koordinacijski odbor. Koordinacijski savjet imao je ulogu savjetodavnoga tijela kod pripremanja važnijih samoupravnih akata i dogovora o provođenju akcija koje su

¹⁴⁷ Bilandžić, *Historija*, str. 447.

¹⁴⁸ Zakon o udruženom radu, SL SFRJ 53/1976.

¹⁴⁹ Zakon o udruženom radu, SL SFRJ 53/1976.

¹⁵⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statut SOUR Duhanprodukt Zagreb 1977. (kut. 42).

¹⁵¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statut SOUR Duhanprodukt Zagreb 1977. (kut. 42).

nastale na podlozi samoupravnih akata i odluka Radničkoga savjeta.¹⁵² Koordinacijski odbor bio je kolegijalno poslovno tijelo koje je pripremalo donošenje odluka tijela upravljanja i koje je bilo odgovorno za njihovu provedbu.¹⁵³

U istom samoupravnom sporazumu kojim je ustrojen SOUR Duhanprodukt Zagreb određeno je da se dotadašnji OOUR-i pretvore u radne organizacije. Tako je primjerice OOUR Prerada duhana Zagreb (pogon u Klaićevoj ulici br. 13) postala RO Tvornica duhana Zagreb, odnosno imala je isto ime kao dotadašnja radna organizacija u koju su u razdoblju od 1972. do 1976. bili udruženi OOUR-i. Radne organizacije unutar SOUR-a, kao i nekadašnji OOUR-i, imale su vlastite glavne direktore, radničke savjete i zborove radnika na različitim razinama.

Još jedna novina novoga statuta i samoupravnoga sporazuma bilo je osnivanje Radne zajednice. Radne zajednice (RZ) su prema ŽUR-u definirane kao zajednice radnika koji su obavljali administrativno-stručne, pomoćne i njima slične poslove od zajedničkoga interesa za više organizacija u sastavu zajednice.¹⁵⁴ RZ SOUR-a Duhanprodukt Zagreb osnovana je radi lakše koordinacije između RO u obavljanju zajedničkih poslova kao što su nabavka repromaterijala, sklapanje ugovora o nabavi i prodaji, poslovi narodne obrane, poslovi interne banke, dobivanje odobrenja za uvoz i izvoz, suradnja s institutima i zavodima i dr.¹⁵⁵ RZ je, poput radnih organizacija u sastavu SOUR-a, imala vlastiti radnički savjet i zborove radnika te je imala pravo biranja delegata u Radnički savjet SOUR-a.

Struktura SOUR-a Duhanprodukt Zagreb ostala je nepromijenjena do 1986. godine. Promjene 1986. godine nastupile su jer su RO za proizvodnju, otkup i obradu duhana Grude i RO za proizvodnju i obradu duhana Pitomača odlučile istupiti, a istovremeno je RO Drava Osijek izrazila želju za pristupanjem SOUR-u. Zbog navedenih promjena, iste je godine donesen novi samoupravni sporazum i statut kojima su uvedene manje promjene u tijelima upravljanja. Novim statutom dotadašnja Radna zajednica SOUR-a Duhanprodukt Zagreb preimenovana je u Radnu zajednicu Poslovne funkcije SOUR-a Duhanprodukt Zagreb, a tijelo Predsjedništva SOUR-a Duhanprodukt Zagreb ukinuto je.¹⁵⁶

Tvornica je u razdoblju od 1972. do 1990. nastavila s planom i programom rekonstrukcije i modernizacije pogona. Prva etapa rekonstrukcije Tvornice u potpunosti je dovršena 1973. godine. Druga etapa modernizacije Tvornice

¹⁵² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statut SOUR Duhanprodukt Zagreb 1977. (kut. 42).

¹⁵³ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statut SOUR Duhanprodukt Zagreb 1977. (kut. 42).

¹⁵⁴ Zakon o udruženom radu, SL SFRJ 53/1976.

¹⁵⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statut SOUR Duhanprodukt Zagreb 1977. (kut. 42).

¹⁵⁶ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 4.1. Statuti, Statut SOUR Duhanprodukt Zagreb 1986. (kut. 42).

provedena je 1974. i 1975. godine, a obuhvaćala je ugradnju tehnološke opreme potrebne za godišnju proizvodnju od 6.000 tona cigareta uz nabavu dijela opreme za mehaničku radionicu.¹⁵⁷ Pregovori o nabavki i ugradnji tehnološke opreme trajali su još od 1964. godine. Tvornica je oko navedene opreme pregovarala s desetak tvornica industrijskih strojeva i opreme iz Njemačke, Ujedinjenoga Kraljevstva, Francuske i Italije. Najbolje ponude za opremu i njezinu ugradnju iznijele su njemačka tvrtka Molins, francuska Seita te talijanska tvrtka Sasib A. B., čiji su strojevi na koncu montirani u novoobnovljeni pogon u Klaićevoj ulici.¹⁵⁸

U navedenom razdoblju dovršena je i zadnja etapa rekonstrukcije Tvornice. Treća, odnosno zadnja etapa podrazumijevala je gradnju potpuno novoga pogona i skladišta na izdvojenoj lokaciji. Ideje o gradnji novoga pogona počele su se u dokumentima Tvornice duhana, a poglavito zapisnicima sjednica upravnih tijela, pojavljivati istovremeno s početkom modernizacije i rekonstrukcije krajem 1960-ih godina. Potreba za preseljenjem ponajviše je bila uvjetovana skućenošću zemljišta i prostorija u Klaićevoj ulici, koja je svojedobno postala širi centar grada.¹⁵⁹

Službeno se je o mogućnosti preseljenja pogona i skladišta iz Klaićeve ulice počelo razmišljati tek 1977. godine, kada je u Tvornici oformljena Komisija za investicije. Cilj navedene Komisije, prema njezinu programu rada, bio je »da proanalizira mogućnost razvoja TDZ obzirom na sadašnju lokaciju« te ako se ne utvrdi mogućnost daljnjega neometanoga razvoja »da se uzme u razmatranje preseljenje TDZ tj. izgradnja na novoj lokaciji koja bi pružala uvjete za daljnji razvoj«. ¹⁶⁰

Zahtjev za investicijski kredit za kupnju zemljišta i izgradnju skladišta na novoj lokaciji poslan je Samoupravnomu fondu Duhanske privrede Socijalističke Republike Hrvatske 13. ožujka 1979. godine. U njemu je izražena želja za gradnjom skladišta za duhan i pogona za proizvodnju duhanske folije od duhanske

¹⁵⁷ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.4.1. Tehnička i građevinska dokumentacija o gradnji pogona i skladišta na Žitnjaku, Investicijski program gradnje pogona i skladišta na Žitnjaku, Investicijski programi i zahtjevi za kredite, Investicijski program izgradnje (III. etapa) Tvornice duhana Zagreb od 13. ožujka 1979. (kut. 93).

¹⁵⁸ Korespondencija o nabavci strojeva, izradi investicijsko-tehnološke dokumentacije rekonstrukcije te dokumenti o montaži strojeva pohranjeni su u podseriji 10.3.3. Ponude i korespondencija u vezi nabavke strojeva u kutijama 90 i 91.

¹⁵⁹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.4.1. Tehnička i građevinska dokumentacija o gradnji pogona i skladišta na Žitnjaku, Investicijski program gradnje pogona i skladišta na Žitnjaku, Ishodnje suglasnosti za lociranje nove tvornice u zoni Žitnjak, Zahtjev za davanje načelne suglasnosti za lociranje Tvornice duhana Zagreb na parceli br. 3. industrijske zone Žitnjak od 30. svibnja 1980. (kut. 93).

¹⁶⁰ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.4.1. Tehnička i građevinska dokumentacija o gradnji pogona i skladišta na Žitnjaku, Investicijski program gradnje pogona i skladišta na Žitnjaku, Komisija za investicije TDZ 1977.-1980., Program rada komisije za investicije (kut. 93).

prašine nastale tijekom proizvodnje.¹⁶¹ Nakon pregovora s nekoliko gradskih općina, kao pogodno zemljište za gradnju odabrano je zemljište u općini Dubrava, u industrijskoj zoni Žitnjak u ulici Resnički gaj II odvojak.

Među arhivskim je gradivom Tvornice duhana djelomično sačuvana tehnička i građevinska dokumentacija gradnje objekta na Žitnjaku. Među navedenom su dokumentacijom: izvadci iz Generalnoga urbanističkoga plana (GUP) s raznim popratnim shemama, izračuni statike zgrade i raznih njezinih dijelova, dokumentacija o priključku na trafostanicu i ugradnji raznih vrsta instalacija te fotografije tijekom izgradnje objekta. Prema sačuvanomu gradivu, gradnja objekta započela je sredinom 1987., a završena je početkom 1988. godine.

U drugoj polovici 1970-ih godina Tvornica je počela izdavati omladinski časopis *Duhanac*. O pokretanju i izlaženju navedenoga lista u arhivskom gradivu Tvornice duhana Zagreb ne postoji puno podataka. Prema sačuvanomu gradivu, izdavanje časopisa pokrenuo je Savez socijalističke omladine Tvornice duhana Zagreb.¹⁶² Časopis je izlazio jedanput mjesečno i isprva je bio zamišljen kao list zabavnoga karaktera namijenjen omladini. Od 1979. godine časopis je prerastao u informativni list Tvornice u kojem su, uz zabavne sadržaje, objavljivane informacije o samoupravnoj djelatnosti i društveno-političkim aktivnostima u Tvornici i izvan nje.¹⁶³ Među arhivskim gradivom Tvornice duhana Zagreb u Državnom arhivu u Zagrebu sačuvan je samo jedan primjerak *Duhanca* iz 1979. godine (broj 6). Primjerci *Duhanca* za razdoblje od 1980. do 1990. godine danas se mogu pronaći u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Radna organizacija Tvornica duhana Zagreb imala je i vlastito sportsko društvo. Društvo je osnovano 1983. i sastojalo se je od nekoliko sekcija i klubova koji su se natjecali u kuglanju, stolnom tenisu, malom nogometu, sportskom ribolovu, šahu, košarci i streljaštvu. Najviše podataka i sačuvanih spisa među gradivom Sportskoga društva ima o Kuglačkom klubu Tvornice duhana Zagreb. Sportsko društvo Tvornice sudjelovalo je na brojnim sportskim natjecanjima, najviše lokalnoga tipa. Ono je bilo i čest sudionik sportskih susreta unutar SOUR-a Duhanprodukt Zagreb, poznatih i pod imenom Duhanske igre ili Duhanijada. Društvo je 1986. organiziralo i dva inozemna prijateljska susreta sa

¹⁶¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 10.4.1. Tehnička i građevinska dokumentacija o gradnji pogona i skladišta na Žitnjaku, Investicijski program gradnje pogona i skladišta na Žitnjaku, Investicijski programi i zahtjevi za kredite, Investicijski program izgradnje (III. etapa) Tvornice duhana Zagreb od 13. ožujka 1979. (kut. 93).

¹⁶² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 7.2. Tiskovine, Duhanac br. 6 iz 1979. godine, str. 17 (kut. 55).

¹⁶³ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 7.2. Tiskovine, Duhanac br. 6 iz 1979. godine, str. 1 (kut. 55).

sportskim društvima iz Nürnberga i Fürtha.¹⁶⁴ Sportsko društvo prestalo je s radom 1992. godine, a Kuglački klub Tvornice duhana Zagreb nastavio je djelovati do 1994. godine.¹⁶⁵

5. Pretvorba Tvornice duhana Zagreb i gašenje proizvodnje (1990.-2016.)

Pretvorba Tvornice duhana Zagreb uslijedila je povodom donošenja Zakona o poduzećima od 31. prosinca 1988. godine. Taj je zakon propisivao da sve dotadašnje radne organizacije, kao ekonomske i poslovne cjeline koje obavljaju privrednu djelatnost, moraju biti organizirane kao jedno od četiri vrste poduzeća: društveno, zadružno, mješovito ili privatno poduzeće.¹⁶⁶ Povodom donošenja zakona, RO Tvornica duhana Zagreb, u sastavu SOUR-a Duhanprodukt Zagreb, donijela je 14. studenoga 1989. novi statut. Statutom je određeno da RO od 1. siječnja 1990. godine posluje kao samostalno društveno poduzeće pod imenom Tvornica duhana Zagreb p. o.,¹⁶⁷ što je značilo njezino istupanje iz SOUR-a Duhanprodukt Zagreb. Novo društveno poduzeće upisano je u registar Okružnoga privrednoga suda u Zagrebu 14. prosinca 1989. godine rješenjem Fi-3480/89-2 pod registarskim brojem 1-2209.¹⁶⁸

Tvornica kao društveno poduzeće nije dugo poslovala. Već je 1992., shodno Zakonu o pretvorbi društvenih poduzeća iz 1991. godine, pokrenut postupak pretvorbe poduzeća. Prema Zakonu o pretvorbi, društvena poduzeća bila su dužna provesti pretvorbu do 30. lipnja 1992. godine.¹⁶⁹ Okončanjem postupka pretvorbe, poduzeća su morala postati dionička društva ili društva s ograničenom odgovornošću, a pretvorba je mogla biti provedena na sljedeće načine: 1. prodajom poduzeća ili idealnoga dijela poduzeća; 2. ulaganjem kapitala u poduzeće; 3. pretvaranjem ulaganja na ugovornoj osnovi u poduzeće i potraživanja prema poduzeću u ulog; 4. prijenosom svih dionica odnosno udjela fondovima i Hrvatskomu fondu za razvoj bez naknade.¹⁷⁰

¹⁶⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 12.1. Športska društva, Duhanske igre SOUR-a 1982.-1986. (kut. 97).

¹⁶⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 12.1. Športska društva, Športsko društvo 1983.-1992. (kut. 97).

¹⁶⁶ Zakon o poduzećima, SL SFRJ 77/1988.

¹⁶⁷ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb. 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut društvenog poduzeća Tvornice duhana Zagreb 1989. (kut. 42).

¹⁶⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb. 4.1. Statuti, Statuti 1965.-1989., Statut društvenog poduzeća Tvornice duhana Zagreb 1989. (kut. 42).

¹⁶⁹ Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, NN 19/1991.

¹⁷⁰ Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, NN 19/1991.

Radnički savjet Tvornice duhana Zagreb donio je odluku o pokretanju postupka pretvorbe tek 8. lipnja 1992. godine, kada je unutar Tvornice osnovana Komisija za pretvorbu.¹⁷¹ Komisija je u nešto manje od mjesec dana izradila detaljan plan i program pretvorbe poduzeća. Poduzeće se je prema planu i programu Komisije trebalo pretvoriti u dioničko društvo kombinacijom dvaju načina pretvorbe sukladno zakonu: kombinacijom 1. načina, odnosno prodajom dijela poduzeća, i 4. načina, odnosno prijenosom neprodanih dionica fondovima i Hrvatskomu fondu za razvoj bez naknade.¹⁷² Poduzeće je trebalo biti podijeljeno na 197.660 dionica, koje su trebale biti ponuđene na otkup u dva kruga upisa.¹⁷³ U prvom je krugu trebalo biti ponuđeno na otkup 50% ukupnih dionica s popustom, a u drugom 30% ukupnih dionica bez popusta.¹⁷⁴ Prednost pri otkupu bi pritom imali zaposleni i ranije zaposleni u Tvornici. Od neprodanih dionica u prva dva kruga, dvije trećine su trebale pripasti Hrvatskomu fondu za razvoj, a trećina Republičkomu fondu mirovinskoga i invalidskoga osiguranja radnika Hrvatske i individualnih poljoprivrednika Hrvatske.¹⁷⁵ Preostalih 20% posto dionica bilo je namijenjeno stranomu partneru, za kojeg je, na temelju najviše novčane ponude za otkup dionica, izabran Rothmans of Pall Mall Limited.¹⁷⁶

Program pretvorbe bio je nekoliko puta izmijenjen, a tijekom i razlog izmjena teško je pratiti jer je gradivo za to razdoblje jako fragmentarno. Prema Izvješću Državnoga ureda za reviziju o obavljenoj pretvorbi i privatizaciji Tvornice duhana Zagreb, konačne izmjene i dopune odluke o pretvorbi poduzeća Upravni odbor Tvornice donio je tek u prosincu 1993. godine.¹⁷⁷ Konačno rješenje o suglasnosti za provedbu pretvorbe br. 80-03/92-11/496 Hrvatski fond za privatizaciju izdao je 8. prosinca 1993. godine, čime je postupak pretvorbe i službeno počeo.¹⁷⁸

¹⁷¹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 1.2.6. Zapisnici sjednica Radničkog savjeta društvenog poduzeća Tvornica duhana Zagreb, Odluke Radničkog savjeta od 8. lipnja 1992. (kut. 31).

¹⁷² HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 6.11. Dokumentacija Komisije za pretvorbu poduzeća TDZ, Odluka o pretvorbi društvenog poduzeća (kut. 53).

¹⁷³ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 6.11. Dokumentacija Komisije za pretvorbu poduzeća TDZ, Odluka o pretvorbi društvenog poduzeća (kut. 53).

¹⁷⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 6.11. Dokumentacija Komisije za pretvorbu poduzeća TDZ, Odluka o pretvorbi društvenog poduzeća (kut. 53).

¹⁷⁵ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 6.11. Dokumentacija Komisije za pretvorbu poduzeća TDZ, Odluka o pretvorbi društvenog poduzeća (kut. 53).

¹⁷⁶ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 6.11. Dokumentacija Komisije za pretvorbu poduzeća TDZ, Odluka o pretvorbi društvenog poduzeća (kut. 53).

¹⁷⁷ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," *Državni ured za reviziju*, ožujak 2003., pristupljeno 14. ožujka 2025., https://www.revizija.hr/UserDocsImages/izvjescanovo/Revizije%20pretvorbe%20i%20privatizacije/IzveSCa_o_obavljenim_revizijama/785_TVORNICA_DUHANA_ZAGREB,_ZAGREB.pdf.

¹⁷⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.2. Poslovanje s dioničarima, Obavijest o pretvorbi društvenog poduzeća Tvornice duhana Zagreb od 9. prosinca 1993. (kut. 69).

Prema spomenutomu Izvješću o reviziji, Tvornica duhana Zagreb pretvorena je u dioničko društvo s vrijednosti temeljnoga kapitala od 64,709.400 nje-mačkih maraka (DEM) koji se je dijelio na 323.547 dionica.¹⁷⁹ Od toga, 130.523 dionice bile su namijenjene prodaji zaposlenima, ranije zaposlenima, zaposle-nima u pravnim osobama koje ne podliježu pretvorbi te drugim punoljetnim građanima, pri čemu su pravo prvenstva i jednakoga stjecanja imali zaposleni i ranije zaposleni u Tvornici.¹⁸⁰ Poziv za prodaju navedenih dionica u javnom tisku bio je oglašen 11. prosinca 1993. godine.¹⁸¹ Nadalje, 130.524 neprodane dionice na temelju odluke Upravnoga odbora Tvornice od 21. ožujka 1994. bile su pre-nesene Hrvatskomu fondu za privatizaciju.¹⁸² Ostatak od 62.500 dionica predan je Zagrebačkoj banci u ime podmirenja potraživanja od 12,500.000 DEM na temelju ugovora sklopljenoga između Tvornice i Zagrebačke banke od 25. listo-pada 1993. o pretvaranju potraživanja u dionice.¹⁸³

Postupak pretvorbe službeno je okončan 9. travnja 1994. održavanjem osnivačke skupštine dioničkoga društva.¹⁸⁴ Promjena tijekom pretvorbe podu-zeća upisana je u registar Trgovačkoga suda u Zagrebu rješenjem od 16. svibnja 1994. godine, čime je društvu dodijeljen matični broj MBS 080042364.¹⁸⁵

Na sam dan održavanja osnivačke skupštine dioničkoga društva 9. trav-nja, Hrvatski fond za privatizaciju odlučio je dionice u svojem vlasništvu pre-nijeti na invalide Domovinskoga rata i njihove obitelji.¹⁸⁶ Tako je u razdoblju od travnja 1994. do konca 1999. godine Fond prenio 131.390 dionica na invalide Domovinskoga rata i njihove obitelji, odnosno 43,3% temeljnoga kapitala podu-zeća.¹⁸⁷ Usporedno s time, prema podacima iz arhivskoga gradiva, predmetne dionice su od invalida i njihovih obitelji počele otkupljivati Zagrebačka banka, koja je uspjela otkupiti 45.558 dionica, te sama Tvornica, koja je otkupila 32.526 dionica.¹⁸⁸

Zagrebačka banka je u suradnji s upravom Tvornice duhana Zagreb 1997. namjeravala postati većinski vlasnik Tvornice. Tomu svjedoče materijali sa

¹⁷⁹ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 14.

¹⁸⁰ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 14.

¹⁸¹ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 14.

¹⁸² "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 14.

¹⁸³ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 30.

¹⁸⁴ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.2. Poslovanje s dioničarima, Bilten Tvornice duhana Zagreb od 14. travnja 1994. (kut. 69).

¹⁸⁵ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 3.

¹⁸⁶ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.2. Poslovanje s dioničarima, Dionice invalida Domo-vinskog rata i članova obitelji poginulih (1994.) (kut. 69).

¹⁸⁷ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 21.

¹⁸⁸ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.2. Poslovanje s dioničarima, Dionice invalida Domo-vinskog rata i članova obitelji poginulih (1994.) (kut. 69).

sastanka koji je održan 24. veljače 1997. u prostorijama Zagrebačke banke između predstavnika banke i Tvornice duhana. Tema navedenoga sastanka bila je restrukturiranje Tvornice i početak organiziranja zajedničkih aktivnosti za otkup dionica s ciljem postizanja dioničkoga udjela Zagrebačke banke u vlasništvu Tvornice od 51%, pri čemu su ciljane skupine za otkup dionica bili mali dioničari, invalidi Domovinskoga rata te dionice u vlasništvu Tvornice.¹⁸⁹ Prema podacima iz Izvješća o reviziji pretvorbe i privatizacije, Zagrebačka banka je uspjela u svojem naumu te je koncem 1997. raspolagala s 53,17% dionica u svojem vlasništvu.¹⁹⁰ Već sljedeće godine u srpnju, Zagrebačka banka je s Tvornicom duhana Rovinj sklopila ugovor o prijenosu dionica, na temelju čega je Tvornica duhana Rovinj postala većinski dioničar Tvornice duhana Zagreb s udjelom od 54,62%.¹⁹¹

Prema podacima iz Povijesnoga izvotka Tvornice duhana Zagreb iz Sudskoga registra Ministarstva pravosuđa Republike Hrvatske, središte Tvornice duhana Zagreb registrirano je 8. lipnja 2001. godine u Rovinju na adresi Obala Vladimira Nazora br. 1, čime je tvrtka upisana i u registar Trgovačkoga suda u Pazinu pod brojem MBS 080042364.¹⁹²

Prema Izvješću o reviziji pretvorbe i privatizacije, 2002. godine vlasnički udio Tvornice duhana Rovinj u Tvornici duhana Zagreb popeo se je na 90,2%.¹⁹³ Godinu dana kasnije Tvornica duhana Rovinj postala je dio Adris grupe d. d.¹⁹⁴ Glavna skupština Tvornice duhana Zagreb potom je odlukom od 19. travnja 2004. godine prenijela sve dionice manjinskih dioničara na Adris grupu d. d.¹⁹⁵

Proizvodnja u zgradi u Klaićevoj ulici ugašena je 2007. godine, kada su proizvodni pogoni Tvornice duhana Zagreb i Rovinj premješteni u Kanfanar nedaleko Rovinja.¹⁹⁶ Po prestanku proizvodnje, zgradu u Klaićevoj ulici 2007. godine kupilo je Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.¹⁹⁷ Zgrada je danas

¹⁸⁹ HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb, 9.2. Poslovanje s dioničarima, Dionice invalida Domovinskog rata i članova obitelji poginulih (1994.) (kut. 69).

¹⁹⁰ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 19.

¹⁹¹ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 19.

¹⁹² "Povijesni izvadak iz sudskog registra," *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*, pristupljeno 25. veljače 2025., <https://sudreg.pravosudje.hr/ords/t/esudreg/public/1?clear=APP>.

¹⁹³ "Izvješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb," str. 24.

¹⁹⁴ "Tvornica duhana Rovinj d.o.o.," *Hrvatska tehnička enciklopedija*, pristupljeno 9. travnja 2025., <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-rovinj-d-d/>.

¹⁹⁵ "Povijesni izvadak iz sudskog registra," *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*.

¹⁹⁶ "Tvornica duhana Zagreb," *Hrvatska tehnička enciklopedija*.

¹⁹⁷ Majer Jurišić i Mostarčić, "Tvornica duhana Zagreb," str. 94.

uvrštena na Listu zaštićenih kulturnih dobara Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske pod registarskim brojem Z-2646.¹⁹⁸

Tvornica duhana Rovinj s pogonima u Kanfanaru prešla je 2015. godine u vlasništvo poduzeća British American Tobacco (BAT).¹⁹⁹ Kao pravni subjekt u sklopu Adris grupe, Tvornica duhana Zagreb ostala je upisana u registru Trgovačkoga suda u Pazinu do 2016. godine. Rješenjem Trgovačkoga suda u Pazinu Tt-15/1035-2 od 23. veljače 2015. godine Adris grupa d.d. postala je najprije jedini dioničar Tvornice duhana Zagreb, da bi u srpnju iste godine bio sklopljen i ugovor o pripajanju Adris grupi.²⁰⁰ Rješenje o pripajanju kod subjekta Tvornice duhana Zagreb zabilježeno je 28. studenoga 2016. godine rješenjem Trgovačkoga suda u Pazinu Tt-16/7369-4, a sam subjekt službeno je brisan iz sudskoga registra istoga suda rješenjem Tt-16/8341-2 od 19. prosinca 2016. godine.²⁰¹

6. Zaključak

Zaključno, Tvornica duhana Zagreb (1869.-2016.) u svojoj 147 godina dugoj povijesti uspjela je nadživjeti četiri države (Habsburšku odnosno Austro-Ugarsku Monarhiju, Kraljevinu SHS odnosno Jugoslaviju, Nezavisnu Državu Hrvatsku i komunističku Jugoslaviju) i dva radikalno drukčija društveno-ekonomska sustava.

Osnovana kao državna tvornica Ugarskoga ministarstva financija u Budimpešti 1869. godine, Tvornica je bila izuzeta nadzoru gradskih vlasti i vlasti Zemaljske vlade u Zagrebu, a poslovanje joj je bilo regulirano Zakonom o monopolu duhana, koji je za ugarske zemlje Habsburške Monarhije donesen još 1850. godine. Isprva su pogon i uprava Tvornice bili smješteni u zgradi bivše Zemaljske bolnice u Savskoj ulici, a 1882. godine gradskim novcem sagrađena je namjenska zgrada za potrebe Tvornice na zemljištu omeđenom današnjom Klaićevom, Hochmanovom i Jagićevom ulicom. Predmetna zgrada i zemljište ostale su u gradskom vlasništvu sve do 1930. godine.

Promjenom državne vlasti 1918. godine, nadležnim za Tvornicu postalo je Ministarstvo financija u Beogradu, koje je nadzor nad Tvornicom provodilo preko Samostalne monopolske uprave kao komandnim poduzećem pod svojom nadležnošću. Dotadašnji Zakon o monopolu duhana iz 1850. godine zamijenjen

¹⁹⁸ "Zgrada Tvornice duhana," *Pretraživanje Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske*, pristupljeno 16. travnja 2025., <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646>.

¹⁹⁹ "Tvornica duhana Rovinj d.o.o.," *Hrvatska tehnička enciklopedija*.

²⁰⁰ "Rješenje o upisu Pa/Tt-15/1035-2 od 23.02.2015.," *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*, pristupljeno 25. veljače 2025., <https://sudreg.pravosudje.hr/ords/r/esudreg/public/1?clear=APP>.

²⁰¹ "Rješenje o upisu Pa/Tt-16/8341-2 od 19.12.2016.," *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*, pristupljeno 25. veljače 2025., <https://sudreg.pravosudje.hr/ords/r/esudreg/public/1?clear=APP>.

je 1922. srpskim monopolskim zakonima te 1931. godine jedinstvenim Zakonom o državnim monopolima za Kraljevinu Jugoslaviju, koji se u svojoj srži nisu pretjerano razlikovali od Zakona iz 1850. godine. Raspadom Kraljevine Jugoslavije i uspostavom Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine, Tvornica duhana Zagreb isprva je prešla neposredno pod nadzor Ministarstva državne riznice, a potom je od prosinca 1941. bila u nadležnosti Ravnateljstva državnih monopola, koje je bilo podređeno državnomu rizničaru.

Za razdoblje do 1945. godine postoji veoma malo podataka o poslovanju Tvornice. Prema podatcima iz literature, možemo zaključiti kako je Tvornica po broju radnika za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine SHS odnosno Jugoslavije imala status manjega ili srednjega poduzeća. Većinu razdoblja do 1945. godine proizvodila je isključivo cigare, a proizvodnja i prerada rađena je ručno. Tek krajem 1930-ih i početkom 1940-ih provedena je rekonstrukcija pogona u Klaićevoj ulici u svrhu uspostave strojne proizvodnje cigareta, a proizvodnja cigara u potpunosti je napuštena.

Uspostavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije Tvornica je u listopadu 1946. godine proglašena poduzećem od općedržavne važnosti te je kao takva bila pod nadležnošću državnih tijela u Beogradu. Povodom opsežnih društvenih i političkih reformi koje su bile posljedica donošenja rezolucije Informbiroa 1948. godine, Tvornica je najprije 1950. prebačena iz savezne u republičku te potom 1952. godine u gradsku nadležnost. Istovremeno, 1950. godine dolazi do formiranja Radničkoga savjeta i Upravnoga odbora te donošenja prvoga Pravilnika o organizaciji Tvornice, čime počinje razdoblje u kojem je moguće vjerodostojno pratiti upravnu povijest i unutarnju organizacijsku strukturu Tvornice.

Donošenjem ustavnih amandmana 1971., novoga Ustava 1974. i Zakona o udruženom radu 1976. godine, Tvornica je prošla kroz bitne promjene u unutarnjoj organizacijskoj strukturi te načinu poslovanja i upravljanja. Podređeni pogoni su 1972. pretvoreni u OOUR-e, koji su se iste godine udružili u Radnu organizaciju Tvornice duhana Zagreb, a 1976. godine navedeni OOUR-i reorganizirani su u SOUR Duhanprodukt Zagreb.

Za razdoblje nakon 1945. godine, zbog bolje sačuvanosti arhivskoga gradiva, postoji puno više podataka o poslovanju Tvornice. U razdoblju od 1945. do 1960. godine Tvornica je, što stalno što povremeno, proizvodila 30-ak različitih marki cigareta. Početkom 1950-ih imala je i nekoliko vlastitih prodavaonica diljem Zagreba i u Samoboru. U razdoblju od 1968. do 1972. godine otvoreno je nekoliko skladišta odnosno predstavništava diljem Hrvatske i Slovenije.

Nadalje, Tvornica duhana Zagreb je, uz tvornice u Rovinju i Zadru, bila i jedna od predvodnica inicijative za međusobnu integraciju duhanskih poduzeća na području SR Hrvatske. Svojim integracijskim nastojanjima, Tvornica duhana Zagreb je u razdoblju od 1965. do 1970. godine uspjela integrirati 7 duhanskih

poduzeća s područja SR Hrvatske, SR Bosne i Hercegovine te Socijalističke autonomne pokrajine Vojvodine, čime je postala jedno od najvećih duhanskih poduzeća u Jugoslaviji.

Tvornica duhana Zagreb bila je i jedno od prvih poduzeća u SR Hrvatskoj koja je krajem 1960-ih provelo temeljitu rekonstrukciju i modernizaciju svojih pogona s ciljem prelaska s proizvodnje orijentalnoga i poluorijentalnoga na proizvodnju zapadnjačkih Virginia i Burley tipova duhana. Ideja rekonstrukcije i modernizacije na koncu je dovela i do gradnje potpuno novoga pogona i skladišnog prostora krajem 1980-ih godina u industrijskoj zoni Žitnjak.

Tvornica je od sredine 1960-ih imala vlastito službeno glasilo naziva *Bilten Tvornice duhana Zagreb*, a u drugoj polovici 1970-ih Savez socijalističke omladine Tvornice duhana Zagreb pokrenuo je zabavni list *Duhanac*, isprva kao zabavni, a od 1979. godine kao informativni list Tvornice. Tvornica je imala i vlastito sportsko društvo osnovano 1983. godine.

Povodom donošenja Zakona o poduzećima (SL SFRJ 77/1988.) Radna organizacija Tvornica duhana Zagreb istupila je iz SOUR-a Duhanprodukt Zagreb te je od 1. siječnja 1990. počela poslovati kao samostalno društveno poduzeće. Nedugo potom, povodom donošenja Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća (NN 19/1991) Tvornica je 1994. pretvorena u dioničko društvo. Dioničko društvo je isprva većinski bilo u vlasništvu malih dioničara. Većinski dioničar dioničkoga društva 1997. postala je Zagrebačka banka, koja je 1998. godine svoj udio prenijela na Tvornicu duhana Rovinj, koja je 2003. postala dio Adris grupe d. d. Proizvodnja u pogonu u Klaićevoj ulici, koji je gotovo kroz cijelu povijest Tvornice bio njezin glavni pogon, obustavljena je 2007. godine i premještena u Kanfanar. Pravni subjekt Tvornica duhana Zagreb brisana je iz sudskoga registra Trgovačkoga suda u Pazinu 2016. godine zbog pripajanja Adris grupi. Time je i službeno Tvornica duhana Zagreb prestala postojati.

Teško je precizno utvrditi ukupan doprinos Tvornice duhana gospodarskomu razvoju grada Zagreba. Za to bi trebalo provesti opsežno istraživanje oskudno sačuvanoga arhivskoga gradiva Tvornice duhana koje svjedoči o proizvodnji i financijama (prije svega završnih računa), statističkih i financijskih izvješća raznih gradskih i državnih tijela te navedeno gradivo usporediti s drugim gospodarskim subjektima kroz pojedina povijesna razdoblja. To iziskuje poseban znanstveni pristup, koji izlazi iz okvira ovoga rada. Međutim, neosporno je da je doprinos Tvornice duhana gospodarskomu razvoju grada Zagreba bio iznimno velik. Tvornica duhana Zagreb, uz Paromlin, tvornicu kože, željezničku radionicu, tvornicu papira i plinaru, osnovana je kao jedno od prvih modernih industrijskih poduzeća na zagrebačkom području, što ju izravno čini jednim od glavnih pokretača industrijskoga razvoja Zagreba. Nadalje, broj zaposlenih Tvornice kroz cijelo razdoblje njezina poslovanja varirao je od 200-tinjak do čak njih 900 (1885. godine), što je za razdoblje prije 1945. godine činilo veliki udio

stanovništva grada i zapadnih prigradskih naselja. Stoga možemo reći da je Tvornica bila i jedan od važnijih čimbenika u nastanku i razvoju zagrebačke radničke klase, ali i radničkoga pokreta, s obzirom na činjenicu da je Tvornica prije 1945. godine zbog loših radnih uvjeta često bila na udaru radničkoga tiska. Za vrijeme socijalističke Jugoslavije pak Tvornica duhana Zagreb bila je neizostavan čimbenik u nastojanjima za integracijom poduzeća na saveznoj i republičkoj razini, što upućuje na činjenicu da je Zagreb tada postao jedno od ključnih središta duhanske industrije u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Sve navedeno svjedoči o tom kako je Tvornica bila jedno od najvažnijih poduzeća u promicanju Zagreba u ključno industrijsko središte hrvatskoga, ali i širega prostora u 19. i 20. stoljeću.

POPIS IZVORA

Arhivsko gradivo

Državni arhiv u Zagrebu

HR-DAZG-4. Gradsko poglavarstvo Zagreb.

HR-DAZG-10. Gradsko poglavarstvo Zagreb.

HR-DAZG-857. Zbirka Ulčnik Ivan.

HR-DAZG-1225. Tvornica duhana Zagreb.

HR-DAZG-1235. Tvornica duhana Zagreb.

Službena glasila i tisak

Narodne novine (Zagreb), 1850, 1869, 1870, 1950, 1991.

Službeni list (Beograd), 1946, 1947, 1948, 1950, 1953, 1954, 1971, 1976, 1988.

Literatura

Arčabić, Goran. "Posljedice sovjetske ekonomske blokade na izgradnju jugoslavenske teške industrije u prvoj petoljetki: Primjeri državnih poduzeća saveznoga značaja u Narodnoj Republici Hrvatskoj (1947.-1952.)." *Časopis za suvremenu povijest* 54, br. 3 (2022): str. 689-722.

Bićanić, Rudolf. "Razvoj industrije u Zagrebu." U *Iz starog i novog Zagreba I*, ur. Franjo Buntak, str. 266-277. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1957.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi: 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.

Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.

Despot, Miroslava. "Nekoliko podataka o postanku tvornice duhana u Zagrebu godine 1869." U *Iz starog i novog Zagreba IV*, ur. Franjo Buntak, str. 165-176. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 1968.

Grgić, Stipica. "Od struka do dima: Duhan i duhanske preradevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća." U *Istorijska tribina: Istraživanja mladih saradnika Instituta za noviju istoriju Srbije I*, ur. Zoran Janjetović, str. 65-93. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2013.

Holjevac Tuković, Ana. "Društveno-gospodarske reforme 1950-1952. i njihov odraz na upravu Narodne Republike Hrvatske." *Arhivski vjesnik* 46, br. 1 (2003): str. 131-146.

"Izvjješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije Tvornice duhana Zagreb." *Državni ured za reviziju*, ožujak 2003. Pristupljeno 14. ožujka 2025. https://www.revizija.hr/UserDocsImages/izvjescia-novo/Revizije%20pretvorbe%20i%20privatizacije/IzvjeSCa_o_obavljenim_revizijama/1785._TVORNICA_DUHANA_ZAGREB,_ZAGREB.pdf.

Kolar-Dimitrijević, Mira. "Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941." *Senjski zbornik* 7, br. 1 (1979): str. 39-58.

Kulić, Dimitrije. "Promene u ustavnom sistemu Jugoslavije od Ustava SFRJ 1963. do Ustava SFRJ 1974. godine." *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu* 17 (1977): str. 73-96.

Lalić, Mladen. "Duhan: značajna poljoprivredna kultura i industrijska sirovina u Hrvatskoj." *Glasilo Hrvatskog agronomskog društva* 32, br. 1-2 (1970): str. 111-118.

Lelas, Vesna. "Duhanski proizvodi." *Hrvatska tehnička enciklopedija*. Pristupljeno 9. travnja 2025. <https://tehnika.lzmk.hr/duhanski-proizvodi/>.

Majer Jurišić, Krasanka i Boris Mostarčić. "Tvornica duhana Zagreb: izgradnja i preinake." *Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda* 13 (2022): str. 79-101.

"Odredbe o državnim monopolima iz finansijskog zakona za 1922. i 23. god. od 31. jula 1922." U *Monopolski zakoni: Knjiga prva*, ur. Gojko Niketić. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923.

"Poslovnik od 3. srpnja 1942. broj 752. Taj.-1942. o ustrojstvu i djelokrugu odjela i odsjeka Ravnateljstva državnih monopola." U *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 26. srpnja do 17. kolovoza 1942.: Knjiga XXI: Svezak 201.-210.*, ur. Adam Mataić. Zagreb: Tisak i naklada tiskare St. Kugli, 1942.

“Povijesni izvadak iz sudskog registra.” *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*. Pristupljeno 25. veljače 2025. <https://sudreg.pravosudje.hr/ords/r/esudreg/public/1?clear=APP>.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji: 1945.-1991.: Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

“Rješenje o upisu Pa/Tt-15/1035-2 od 23.02.2015.” *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*. Pristupljeno 25. veljače 2025. <https://sudreg.pravosudje.hr/ords/r/esudreg/public/1?clear=APP>.

“Rješenje o upisu Pa/Tt-16/8341-2 od 19.12.2016.” *Sudski registar Ministarstva pravosuđa*. Pristupljeno 25. veljače 2025. <https://sudreg.pravosudje.hr/ords/r/esudreg/public/1?clear=APP>.

Sesa, B. “Orijentalci.” *Piperson Smoking Pipe Lounge*. Pristupljeno 9. travnja 2025. <https://piperson.org/duhani/orijentalni-duhani.php>.

“Tvornica duhana Rovinj d.o.o.” *Hrvatska tehnička enciklopedija*. Pristupljeno 9. travnja 2025. <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-rovinj-d-d/>.

“Tvornica duhana Zagreb d. d.” U *Zagrebački leksikon 2: M-Ž*, ur. Josip Bilić i Hrvoje Ivanković, str. 448. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2006.

“Tvornica duhana Zagreb.” *Hrvatska tehnička enciklopedija*. Pristupljeno 9. travnja 2025., <https://tehnika.lzmk.hr/tvornica-duhana-zagreb-zagreb/>.

“Zakon o monopolu duvana od 14. marta 1890. sa izmenama i dopunama od 26. januara 1900. – 11. aprila 1902. – 23. marta 1904. – i 12 februara 1922.” U *Monopolski zakoni: Knjiga prva*, ur. Gojko Niketić. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1923.

“Zakonska odredba od 12. prosinca 1941. broj CDXLIX 2192-Z.1941. o Ravnateljstvu državnih monopola Nezavisne Države Hrvatske.” U *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe i t. d. proglašene od 7. prosinca do 31. prosinca 1941.: Knjiga X: Svezak 91.-100.*, ur. Adam Mataić. Zagreb: Tisak i naklada tiskare St. Kugli, 1942.

“Zgrada Tvornice duhana.” *Pretraživanje Registra kulturnih dobara Republike Hrvatske*. Pristupljeno 16. travnja 2025. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-2646>.

Summary

THE HISTORY OF THE ZAGREB TOBACCO FACTORY (1869 – 2016)

This article provides an overview of the administrative history, production development, facilities, and history of other key factors that were crucial for the development of the Zagreb Tobacco Factory (*Tvornica duhana Zagreb*). The factory was founded in 1869 by the Hungarian Ministry of Finance and operated as a state-owned factory under the authority of the Ministry until the end of the First World War. After the disintegration of Austria-Hungary in 1918 and the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which later became the Kingdom of Yugoslavia, the factory continued to operate as a state-owned facility under the supreme authority of the Ministry of Finance in Belgrade. The factory survived the Second World War during which it operated without interruption. After the war, it became part of the new political and socio-economic system of the Federal People's Republic of Yugoslavia. The period from 1945 to 1972 was the most significant development in the factory's history, during which seven smaller companies and plants were integrated into its structure and extensive modernisation of production was undertaken. Between 1972 and 1976, the factory underwent major changes in its administrative and organisational structure, first due to the adoption of constitutional amendments in 1971 and then due to the adoption of the 1976 Law on Associated Labour, when company was transformed into the Complex Organisation of Associated Labour *Duhanprodukt Zagreb*. In 1990 the factory was restructured into a socially owned enterprise, and in 1994 it was privatised and converted into a joint-stock company. By 1998, the Rovinj Tobacco Factory (*Tvornica duhana Rovinj*) had become the largest shareholder in the Zagreb Tobacco Factory. In 2003, Rovinj and Zagreb Tobacco Factories became members of a company called the Adria Group. Production in Zagreb was discontinued in 2007 and the company ceased to exist altogether after merging into the Adria Group in 2016.

Keywords: *tobacco factory; tobacco monopoly; tobacco industry; worker self-management; Duhanprodukt Zagreb; Law on Associated Labour; economic history*